

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परब

ऑनलाइन

वर्ष : १

जान्युआरी : २००७

अंक : ७

: परामर्शनसमिति :

कुमारपाण देसाई भोगाभाई पटेल भारती र. दवे
प्रमुખ वरिष्ठ कार्यवाहकसमिति सल्य प्रकाशनमंत्री

: तंत्री :
योगेश जोषी

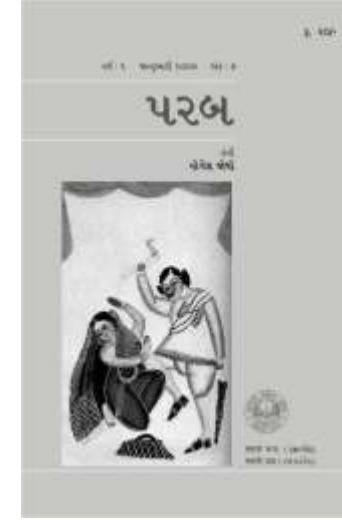
गुजराती साहित्य परिषद

मेघाङ्गी ज्ञानपीठ ○ क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन, आश्रम मार्ग,
'टाईम्स' पाछण, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८
झोन अने फ़ैक्स : २६५८७८४७

E-mail : gspamd@vsnl.net

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

अ नु क म

तंत्रीस्थानेधी... आ क्षणे.... • योगेश जोषी

प्रमुખश्रीनो पत्र कुमारपाण देसाई

कविता अेक चिरंजव कविता • प्रबोध र. जोशी, ठावां ने ठावां •
ठिजमशी परमार, डाम अेम डारे ? • ठिजमशी परमार, गजल
• रवीन्द्र पारेज

वार्ता छुटकारो • मावज मडेश्वरी

वक्तव्य विकास अने साहित्य • अनिल शाह

अडेवाल गु.सा.प.नुं २४मुं ज्ञानसत्र : प्रसन्नकर अनुभव • अजय पाठक

समीक्षा/अंथावलोकन 'गांधी : मडापटना यात्री' विशे • दक्षा वि. पट्टणी, यथार्थ अनुवाद
• निमेष पटेल, अेक बेठकनी वार्ता • नटवर पटेल, संन्यासीनो
अनोओ प्रवास • दिग्गज शाह

परिषदवृत्त कुमारपाण देसाई साथे रनेडमिलन अने संगोष्ठी, वार्ताकार
यंद्रकान्त बक्षीना संदर्भमां गुजराती टूकी वार्ता – अेक परिसंवाद,
'परब'मां जाडेरजबर माटे, गुजराती साहित्य परिषदने मणेल
दाननी विगत • संकलन : अनिला दवाल

साहित्यवृत्त संकलन : प्रह्लव रावल

आवरण 'कालीघाटनां चित्रो'मांथी साभार

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ : ૫

(ઈ.સ. ૧૮૯૫-૧૯૩૫)

[પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૫, પૃ. ૧૪+૪૯૪, કિં. રૂ. ૧૭૦, ડિમાઈ પાકું પૂઠું] સંપાદક : રમેશ ર. દવે, સંપાદનસહાય : પારુલ કંદર્પ દેસાઈ, પરામર્શક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી

તાજેતરમાં બહાર પડેલા આ ગ્રંથમાં ગાંધીયુગીન તેમ જ અનુગાંધીયુગીન કવિઓનો સમાવેશ થયેલો છે. ૧૮૯૫થી ૧૯૩૫ સુધીના સમયગાળાના કવિઓ અને કવિતાપ્રવાહોને આવરી લેતો આ પાંચમો ગ્રંથ ગુજરાતી કવિતા-સાહિત્યની તસવીર રજૂ કરે છે. ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસનું અહીં અભ્યાસપૂર્ણ તેમ જ ચોકસાઈવાળું આલેખન થયેલું જોવા મળે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ : ૬

(ઈ.સ. ૧૮૯૫-૧૯૩૫)

[પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૬, પૃ. ૧૮+૭૩૪, કિં. રૂ. ૨૪૦, ડિમાઈ, પાકું પૂઠું] સંપાદક : રમેશ ર. દવે, સંપાદનસહાય : પારુલ કંદર્પ દેસાઈ, પરામર્શક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી.

ઓક્ટોબર, ૨૦૦૬માં પ્રગટ થયેલા, ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસની બ્રાંચશ્રેણીના આ છઠ્ઠા ગ્રંથમાં ગાંધીયુગીન અને અનુગાંધીયુગીન ગદ્યસર્જકો અને તેમની કૃતિઓ વિશે વાત થઈ છે. તેનો આરંભ પન્નાલાલ પટેલ, જયંતિ દલાલ, ચં. ચી. મહેતા, મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક' વગેરે સર્જકોથી થાય છે અને જયંતિ ખત્રી, કેતન મુનશી, નારાયણ દેસાઈ, મુકુન્દરાય પારાશર્ય, રસિક ઝવેરી વગેરેને આવરી લે છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, આશ્રમમાર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯. ફોન : ૨૬૫૮૭૯૪૭

તંત્રીસ્થાનેથી

આ ક્ષણે...

સાહિત્ય અકાદમી - દિલ્હીનો વર્ષ ૨૦૦૬નો ગુજરાતી ભાષા માટેનો પુરસ્કાર રતિલાલ 'અનિલ'ને તેમના નિબંધસંગ્રહ 'આટાનો સૂરજ' માટે તેમજ સંસ્કૃત ભાષા માટેનો પુરસ્કાર હર્ષદેવ માધવને તેમના કાવ્યસંગ્રહ 'તવ સ્પર્શો સ્પર્શો' માટે જાહેર થયો છે. રતિલાલ 'અનિલ' તથા હર્ષદેવ માધવને હાર્દિક અભિનંદન.

રતિલાલ 'અનિલ' માત્ર બે ચોપડી ભણેલા, બીજા ધોરણમાં બીજા નંબરે પાસ થયેલા, પરંતુ ઘર ચલાવતા મોટા ભાઈ ક્ષયમાં ગુજરી ગયા અને માને દરેક જણાનું કુટુંબ નિભાવવાનું... આથી બે ધોરણ પછી નાનકડા રતિલાલને જરીવણાટના કારખાને બાર કલાકની મજૂરીએ જોતરાવું પડ્યું... રાત્રે કારખાનેથી છૂટ્યા પછી, ઘરને ઓટલે બેસીને તેઓ પોતાની નિશાળને ટગર ટગર જોયા કરતા... નિશાળની દિશામાંથી ભલે તેમનું શિક્ષણ બંધ પડ્યું; પણ ચારે દિશાઓમાંથી, પ્રકૃતિમાંથી, ગરીબીમાંથી, આઝાદીની લડતમાંથી, જેલમાંથી, પુસ્તકોમાંથી, સાહિત્યપ્રેમમાંથી, ગાંધીજીમાંથી, કાકાસાહેબમાંથી, ટાગોરમાંથી, જે. કૃષ્ણમૂર્તિમાંથી, બૌદ્ધદર્શનમાંથી; સાબરમતીના છ માસના જેલવાસ દરમિયાન રવિશંકર મહારાજ, કાકાસાહેબ માવળંકર જેવા મહાનુભાવો સાથેની વાતો-ચર્ચાઓમાંથી તેઓ જ્ઞાન મેળવતા રહ્યા. સુરેશ જોષી જેવા મિત્રો મળ્યા, ને સાહિત્યપ્રેમ વિકસતો રહ્યો. આઠથી ચૌદ વર્ષની વય સુધી જરીવણાટના કારખાને મજૂરી, ત્યારબાદ ૧૯૪૪ સુધી પાવરલૂમના વણકરનું કામ. આ દરમિયાન ગઝલલેખન અને મુશાયરામાં ભાગ લેવાનું શરૂ થયું અને ઉમાશંકર જોશી, મેઘાણી, વિ. ક. વૈદ્ય, વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી જેવા સાહિત્યકારોના સંપર્કમાં આવવાનું બન્યું. સાહિત્યસૂઝ, કોઠાસૂઝનો વિકાસ થવા લાગ્યો. પાવરલૂમના ઘોંઘાટના કારણે કોનિક હેડેક અને અનિદ્રાનો રોગ લાગુ પડ્યો. માથામાં જાણે હથોડા વાગે. એક માસ સૂરતની હોસ્પિટલમાં અને ત્રણેક માસ મુંબઈની હોસ્પિટલમાં રહેવું પડ્યું. આમ પાવરલૂમમાં કામ કરી શકાય તેમ નહોતું. આપઘાત કરવાના વિચારો આવતા. એવામાં મુશાયરા પ્રસંગે રાજકોટ જવાનું થયું. ત્યાં અમૃત 'ઘાયલ'ને પોતાની અસહાયતા જણાવી. જૂનાગઢના જંગલમાં 'રૂપાયતન' સંસ્થા 'પ્યારા બાપુ' માસિક ચલાવતી. એના સંપાદનનું કામ રતિલાલ 'અનિલ'ને મળે તેની ગોઠવણ અમૃત ઘાયલે કરી. આમ ગિરનારે રતિલાલ 'અનિલ'ને સંઘર્ષા. એમની સર્જકતાનેય ગિરનારે ધાવણ-પોષણ પૂરું પાડ્યું. 'આટાનો સૂરજ'ના અનેક નિબંધોમાં ગિરનારનાં પોષક-તોષક સ્મરણો ઘીના દીવાની જ્યોતની જેમ પ્રગટ થયાં છે. ૧૯૫૫થી ૧૯૬૦ 'પ્યારા બાપુ' માસિકનું સંપાદન. કૌટુંબિક કારણે 'પ્યારા બાપુ' છોડી સૂરત આવવાનું થયું. 'લોકવાણી', 'ગુજરાતમિત્ર', 'ગુજરાત સમાચાર' (સૂરત) તથા 'ગુજરાત કેસરી' જેવાં વિવિધ દૈનિકોમાં સહતંત્રી કે ઉપતંત્રી તરીકે કાર્ય.

રતિલાલ 'અનિલ' નામ કાને પડતાં જ 'કંકાવટી' યાદ આવે. આર્થિક મુશ્કેલી વચ્ચે એમણે બેતાલીસ વર્ષ 'કંકાવટી' ચલાવ્યું. માર્ચ, ૨૦૦૬નો 'કંકાવટી'નો અંક વિદાય અંક તરીકે, A Tribute to Ratilal Anil - તરીકે પ્રગટ થયો, જેનું સંપાદન શરીફ

વીજળીવાળા તથા બકુલ ટેલરે કર્યું. આ વિદ્યાય અંકમાં કેફિયતમાં રતિલાલ ‘અનિલે’ નોંધ્યું છે તેમ, કંકાવટીની શરૂઆત એક રીતે અંગત વિદ્યાશાળા પણ બની. સૂરતમાં ‘મહાગુજરાત ગઝલમંડળ’ના તંત્રી તરીકે તેમણે સેવા આપી હતી. ગઝલલેખન ઉપરાંત ગુજરાતી ગઝલના વિકાસમાંય તેમનો ફાળો રહ્યો છે. તેમણે નોંધ્યું છે –

‘અરબસ્તાનથી આવેલી ગઝલની ડમરાની સુવાસ સાથે તુલસીનું સગપણ તે ગુજરાતી ગઝલ.’

(‘આટાનો સૂરજ’, ૨૦૦૨, પૃ. ૧૪૪)

એમની ‘રસ્તો’ શીર્ષકની ગઝલનો શે’ર છે –

‘નથી એક માનવી પાસે બીજો માનવ હજી પહોંચ્યો,
‘અનિલ’, મેં સાંભળ્યું છે, ક્યારનો બંધાય છે રસ્તો !’

(‘રસ્તો’, ૧૯૯૭, પૃ. ૨)

રતિલાલ ‘અનિલ’ની ભીતર એક રસ્તો બંધાયેલો છે – માનવ સુધી પહોંચનારો, અને એ થકી ‘ઈન્સાનથી ઈશ્વર સુધી’ પહોંચનારો.

‘આટાનો સૂરજ’ના નિબંધોમાં નિબંધકારનું પ્રાકૃતિક સ્વરૂપ પમાય છે. નિબંધનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે એમાં નિબંધકારનો ‘હું’ પ્રગટ થયા વિના રહેતો નથી; ક્યારેક તો ‘હું’ એની ધજાઓય ફરકાવવા લાગે ! જ્યારે રતિલાલ ‘અનિલ’માં ‘હું’પદ ઓગળી ગયેલું પમાય છે — નિબંધોમાં અને જીવનમાં પણ. આમ છતાં, ગઝલનો મિજાજ અકબંધ રહે છે.

આ સંગ્રહનો પ્રથમ નિબંધ ‘આટાનો સૂરજ’; આટાનો સૂરજ કહેતાં જ રોટલો ઘડતી મા યાદ આવે... સૂરજ પણ આપણને ઊર્જા અને જીવન આપે, માએ ઘડેલા રોટલો પણ આપણને ઊર્જા અને જીવન આપે. આ નિબંધનું પહેલું જ વાક્ય છે – ‘મારી મા આટાનો સૂરજ બે હથેળી વચ્ચે ઘડતી, હા, આટાનો સૂરજ !’ ત્યારબાદ ઝીણા જરીકામ જેવું વર્ણન આવે – હાથના થપથપાટ સાથે ફરતા જતા, ઘડાતા જતા, ગોળ ગોળ બનતા રોટલાનું, ચૂલાના અજવાળે માના મુખનું, મોં પર નાચતા પ્રકાશના ઓળાનું... –

‘ધુમાડો થાય ત્યારે સૂરજગ્રહણ જેવું લાગે પણ મા ચૂલામાં ફૂંક મારે, પછી ખાંસે અને મોઢું તણાય પછી ગ્રહણ છૂટી જાય..’

(‘આટાનો સૂરજ’, પૃ. ૨)

આ નિબંધમાં, રોટલો ઘડતી માની વાત પછી તરત કઈ વાત આવે છે ? –

‘અમે મંદિર બંધાતું હતું ત્યારે ઘડાતા ઈશ્વરને પણ જોયો હતો...’

(‘આટાનો સૂરજ’, પૃ. ૨)

‘ઘડાતા રોટલા’થી ‘ઘડાતા ઈશ્વર’ સુધી કેવી લાઘવપૂર્ણ યાત્રા થઈ ! ‘ઘડાતા’ ક્રિયાપદ દ્વારા લેખકે રોટલાને, માને અને ઈશ્વરને કેવા એકરૂપ કરી દીધાં !

વ્યક્તિનો અનુભવ સમજિનો અનુભવ પણ બની રહે એવું વાક્ય આ નિબંધના પ્રથમ ફકરાના અંતે આવે છે –

‘માએ આટાનો સૂરજ ઘડવા માંડ્યો ત્યારે મનુષ્યલોક બન્યો.’ (પૃ. ૧)

‘ઘડાતા ઈશ્વર’ની વાત પછી લેખક કહે છે, આટાનો સૂરજ ઘડતી મેરીએ જ વહાલથી કરુણાળુ ઈસુને ઘડ્યો હશે; અને પછી ઉમેરે છે –

‘પિણડને શી રીતે ઘડવો એ માતા જ જાણે છે.’ (પૃ. ૨)

રોટલાથી સૂરજ સુધીનો, ઈશ્વર સુધીનો વ્યાપ સહજ સિદ્ધ થાય છે.

ગિરનારનાં સ્મરણો તેમજ પ્રકૃતિનાં વિવિધ રૂપો એમના નિબંધોમાં પંચેન્દ્રિયના કાવ્યરાગની જેમ પ્રગટ થતાં રહે છે. પતરાનાં છાપરાં પરના વર્ષારવને તેઓ એક ઉખાણા દ્વારા કેવો પ્રત્યક્ષ કરે છે ! –

‘છાપરે છાપરે મગ વેરાય’ (પૃ. ૧૭)

લેખકનો કવિકાન પંખીઓનાં ગીતોના લયને કે ફરતી ઘંટીના લયને જ નહિ, શેરીમાં ફરતા સાવરણના લયને ય પકડે છે. આ નિબંધોમાં લેખકની ભીતરના કવિનો ઈન્દ્રિયબોધ વારંવાર સહજ પ્રગટતો રહે છે –

‘...દરરોજ એક પછી એક ખંડ લીંપાય અને અવળી બીજરેખા જેવી ઓકળીઓ પડે.’

(પૃ. ૨૦)

‘પંખાની હવા ખુલ્લા શરીરને પસવારતી નથી, ઘસરકા મારે છે, કારણ કે પંખાને ફુલ સ્પીડે મૂક્યો છે...’ (પૃ. ૨૭)

‘રાત્રિના વહેતા અંધકારમાં એમ હું બેસું તોયે વહેતો વહેતો પ્રભાતમાં પહોંચી જવાનો...’ (પૃ. ૧૨૭)

‘પેલું વૃક્ષ પવનથી સહેજ હાલીને પોતાના પડછાયા દ્વારા જમીન આસપાસના તડકાને વાળીઝૂડીને ખસેડવા મથ્યા કરે છે પણ સહેજ ખસી ગયેલો તડકો નફફટ થઈને ફરી જ્યાંનો ત્યાં ઠસી જ જાય છે.’ (પૃ. ૧૩૪)

‘છાનામાના એ રેતી હાથમાં લઈને, મોંમાં મમળાવાય નહીં એટલે હાથમાં લઈ મમળાવું.’ (પૃ. ૧૮૦)

શિશુની પહોળી થયેલી આંખ જેવું નર્યું, નીતર્યું વિસ્મય એ આ નિબંધોનો પ્રાણ છે. પાંચેક વર્ષ તેઓ ગિરનારના જંગલમાં ‘રૂપાયતન’માં રહેલા એનાં સ્મરણો ‘ગિરનાર’ તથા ‘ગિરનારની રાત’માં પ્રગટે છે. ગિરનારના જંગલના અનુભવના કારણે એમના નિબંધોમાં પંખીઓ, પશુઓ, વૃક્ષો, વનરાજી ન આવે તો જ નવાઈ. ‘ગોણિયો’, ‘ઘરચકલી’, ‘કબૂતર’, ‘નાગ-નોળિયાનું અહિંસક સંભારણું’, ‘સાબરમતી જેલમાં ડમરો’, ‘વાંદરાં’, ‘કેરીઈઈઈ’, ‘આદિવાસી શેમળો’, ‘ગલૂડિયાં’, ‘ચકલી’ જેવાં પશુ-પંખી-વૃક્ષો વિષયક નિબંધો તેમની પાસેથી મળે છે. તેમનો પ્રકૃતિપ્રેમ, પર્યાવરણ માટેનો પ્રેમ ‘કોઈ ઢેહું આવ્યું નહીં’ નિબંધમાં આ રીતે પ્રગટ થાય છે –

‘નીચે રહેનારાને આંખાના મોરની ચટણી મહાપ્રસાદ જેવી ભાવે, એ ચટણી ‘ચખણી’

આવે ત્યારે સ્તબ્ધ થઈ જઈ. પરમ વૈષ્ણવ સામે માંસ આવે તે હેબતાઈ જાય તેમ હેબતાઈ જાઉં ! સ્વાદ માટે કેટકેટલી કેરીનો ગર્ભપાત !’ (પૃ. ૨૩)

‘ફાનસ’, ‘ડામચિયો’, ‘ઘોડિયું’, ‘લોટી’, ‘પાનનો દાબડો’, ‘પીળી માટી’ જેવી ચીજ-વસ્તુઓ વિશેના નિબંધો તેમની પાસેથી મળે છે અને તેમના શબ્દસ્પર્શ, સંવેદનસ્પર્શ તે ચીજ-વસ્તુઓ જીવંત બની ઊઠે છે. ‘હેલી’, ‘પવન કરે જોર’, ‘મધરાત’, ‘હેમંતની રાત’, ‘ત્રીખનનો સૂરજ’ જેવા પ્રકૃતિ વિષયક નિબંધો આ સંગ્રહમાં સાંપડે છે. એમના બધા નિબંધોમાં જીવનરસ છલકાય છે. કેટલાક નિબંધોનાં શીર્ષક કેવાં કાવ્યાત્મક છે ! – ‘આટાનો સૂરજ’, ‘અંધકારમાં લીલી વેલ’, ‘ઓતરાદો પડછાયો’, ‘રાખની હૂંફ’, ‘દેખાવડો પવન’ વગેરે.

‘ઘર ફર્યા કરે છે !’ — વિધાનથી શરૂ થતા નિબંધ ‘ઘર’માં, ઘરને ગતિ જ નહિ, પણ ડાયનેમિક એનર્જી પણ મળતી રહે છે. અનુભૂતિની સચ્ચાઈ, સંવેદનોની સચ્ચાઈ, સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણો, ચિત્રાત્મક-દશ્યાત્મક ભાષા, ચિંતન ઉપરાંત લેખકની સેન્સ ઓફ હ્યૂમર પણ નોંધપાત્ર છે, જાત પર હસવાનું અને હસતાં હસતાં ‘હું’ને ઓગાળવાનો કે ઉડાડી દેવાનો ! –

“અને પવને એવું તો જોર કર્યું કે, મારું ‘અનિલ’ તખલ્લુસ પણ ઊડી જશે અને ક્યાં જઈને પટકાશે તે હું જાણી શકવાનો નથી !” (પૃ. ૭૫)

“હવે કોઈ બાળપણનો મિત્ર આવે અને લહેરમાં વાતો કરતાં આપણે કેવા ડામચિયાં થઈ ગયાં એમ સાથે બોલીને હસવાનું મન થાય છે !” (પૃ. ૮૫)

‘લોટો’ નિબંધમાં –

“નાનપણમાં કોઈ કોઈ વાર બેઠા બેઠા ગબડવાનું બનેલું ત્યારે ‘લોટો ગબડ્યો’ એવું સાંભળીને ભોંકપ અનુભવાય એવી વય જ નહીં એટલે રમૂજ અનુભવેલી. પોતાની જાત પર હસતાં શીખો એવું સાંભળેલું નહીં તોયે જીવનમાં આબાદ ઊતરી ગયેલું. હવે ગબડી જવાની, પડવાની જ સ્થિતિ છે અને ગબડીશ ખરો પણ કોઈ નહીં કહે : ‘લોટો ગબડ્યો...’”

(પૃ. ૧૫૦-૧૫૧)

ક્યારેક હળવા વિનોદ સાથે તારસ્વરે કટાક્ષ પણ ભળે છે – કાલિદાસ માસ્તરનું વર્ણન, ચિત્રણ જુઓ –

‘ધોતિયું, ડગલો ને માથે ગોળ કાળી ટોપી. પ્રશ્ન કરતી આંખે જ જુઓ ! એ નવરા બેઠા હોય તોયે ટેબલને પણ પ્રશ્ન કરતી નજરે પૂછતા હોય : હું ભણાવું છું ને તમે શીખતા નથી ? તો સજા માટે તૈયાર થાવ.’ (પૃ. ૧૧૫)

ઘણાબધા નિબંધોમાં શૈશવનાં, શૈશવની શેરીનાં ચિત્રો મળે છે, તદુપરાંત ‘ઓતરાદો પડછાયો’ જેવા નિબંધમાં ઓતરાદા માણસની ભીતર-બહારની સ્થિતિ પ્રતીકાત્મક રીતિથી દશ્યાત્મક શૈલીમાં રજૂ થઈ છે.

‘એવું બધું ને નિશાળા’ પાઠ્યપુસ્તકમાં સમાવવા જેવો નિબંધ છે. જેમાં શૈશવની સમૃદ્ધિ, માસ્તરોનાં ચરિત્રચિત્રણ, બે ચોપડી ભણ્યા પછી કારખાને ઘોંટાવું પડ્યું તેની વેદના તેમજ એ સમય પણ જીવંત થઈ ઊઠે છે. કેવો હતો એ સમય ? –

‘...સામી ભીંતે હાથ પહોંચે એટલે ઊંચે હારબંધ લટકે કડીવાળા પ્યાલા. દરેકની નીચે લખેલું : બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, પટેલ, મુસલમાન... (પૃ. ૧૧૬)

કેટલાક નિબંધોમાં કાકાસાહેબ તથા સુરેશ જોષીના સંસ્કાર ઝીલાયા હોય તેવું લાગે છે, ક્યાંક પુનરાવર્તન થતુંયે જણાય છે. આમ છતાં, અનુભૂતિની સચ્ચાઈ સ્પર્શી જાય છે. બે વર્ષ અગાઉ નવસારીમાં યોજાયેલા ગઝલસત્રમાં રતિલાલ ‘અનિલ’ને જોવાનું-મળવાનું થયેલું –

ખંડિયેર થયેલું શરીર, પણ બુલંદ અવાજે ગઝલની રજૂઆત ગિરનાર જેવી... એ ગઝલગુંજ હજીયે ભીતર રણક્યા કરે છે.

‘પાત્રો’ નિબંધમાં તેઓ કહે છે –

“બુદ્ધ કહે છે એ કરુણાનીયે ઊંચે પણ કોઈ તત્ત્વ છે, એ અનુભવું છું. પણ નામ પાડી શકતો નથી, પાડવુંયે નથી, અનુભૂતિનો સાર્થ અનુવાદ કરી શકે એવી ભાષા શોધવાની હજી બાકી છે.” (પૃ. ૮૪)

– યોગેશ જોષી

પ્રમુખશ્રીનો પત્ર

પરિષદપરિવારનાં સૌ પ્રિય સ્વજનો,

માંડવી(કચ્છ)માં યોજાયેલા જ્ઞાનસત્રની તૈયારી ચાલી રહી છે. વળી આ ડિસેમ્બર મહિનો એટલે દરિયાપાર વસતા સર્જકમિત્રોના મેળાપનો આનંદ-યોગ. આજે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ધીરે ધીરે ડાયસ્પોરા સાહિત્યનો ચહેરો સામે આવ્યો છે અને વિદેશવાસી સાહિત્યકારો એમની કૃતિઓ અને સામયિકો દ્વારા કશુંક નૂતન અંકે કરી લેવાનો પ્રયાસ કરે છે. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા, બ્રિટન, કેનેડા, પાર્કિસ્તાન, પૂર્વ આફ્રિકા, ઇટલી, ઑસ્ટ્રેલિયા જેવા દેશો કે એન્ટવર્પ જેવાં શહેરોમાં ગુજરાતીપ્રેમી સર્જકો અને સાહિત્યરસિકોની સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિ ચાલતી રહી છે.

સિંગાપોરમાં શિશુવર્ણના બીજા ધોરણથી ‘એ’ લેવલ એટલે કે બારમા ધોરણ સુધીના વિદ્યાર્થીને વિષય તરીકે ગુજરાતી શીખવા મળે છે. કુલ તેર ધોરણમાં ૨૨૦ વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓ અભ્યાસ કરે છે. અહીં શાળા-પ્રવેશ સમયે વિદ્યાર્થીને એની માતૃભાષા પૂછવામાં આવે છે અને તે નોંધણી કરાવવી પડે છે. વળી શાળા એવો આગ્રહ રાખે છે કે તમારી માતૃભાષા ગુજરાતી હોય, તો તમારે ગુજરાતી વિષય લેવો જોઈએ. કેનિયાના નાઈરોબી શહેરની મહાજનવાડીના ગ્રંથાલયમાં કે પછી ત્યાં વસતા પાનાચંદ દેઢિયા જેવા સાહિત્યપ્રેમીઓ પાસે ‘જ્યોતિ’, ‘આગળ ધસો’ જેવાં સામયિકના અંકો છે, જેમાં વિદેશની ધરતી પરના નેવું વર્ષ પૂર્વેના સ્વાનુભવો અને ત્યાંનાં પ્રવાસવર્ણનો મળે છે. ભારતમાં થતી પ્રવૃત્તિનો – પછી તે મહાત્મા ગાંધીજીનું સ્વતંત્રતા માટેનું આંદોલન હોય કે દેશમાં થતી સામાજિક સુધારણાની કામગીરી હોય – એનો પડઘો એ સામયિકો ઝીલતા હતા અને સાથોસાથ આસપાસના વતનની વાતો પોતાની માતૃભાષામાં લખતા હતા. આવાં વિદેશનાં જૂનાં સામયિકોને કોઈ સી.ડી.માં જાળવી લે, તો એ સમયનો મહત્ત્વનો સામાજિક-ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ પ્રાપ્ત થાય અને પ્રારંભના એ લેખકોની માતૃભાષા માટેની મથામણનો પણ ખ્યાલ આવે.

કેટલાક વિદેશવાસી સર્જકો ગુજરાતી સાહિત્યનાં સ્વીકૃત સ્વરૂપો અને પરંપરામાં વતનજુરાપાના ભાવો આલેખે છે. અહીં ગુજરાતમાં લખાય છે તેવું સાહિત્ય વિદેશમાં પણ સર્જાય છે, તો તેને ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય કહીશું કે સાહિત્યની મુખ્ય ધારાનું એક ઝરણું કહીશું ? પરદેશમાં વસતા સાહિત્યસર્જકનું મુખ હજી ગુજરાતી સાહિત્ય તરફ છે અને તે સ્વાભાવિક પણ છે, કારણ કે તેઓનાં પ્રારંભનાં વર્ષો તળગુજરાતમાં વીત્યાં છે અને એના સંસ્કારો એમના ચિત્તમાં દૈહીભૂત થયેલા છે, પણ હવે ગુજરાતી સાહિત્યની મુખ્ય ધારા તરફ મુખ રાખવાને બદલે જો તેઓ સ્વતંત્ર રીતે એ ધરતી પરના સ્વાનુભવોની અભિવ્યક્તિ કરે તો નવા વિષયો, નવો વ્યાપ અને નવી તાજગીનો અનુભવ થઈ શકે. જે દેશમાં રહેતા હોય તેની પરિસ્થિતિ, તેના અનુભવો, તેની સંકુલતાઓ અને ત્યાંના સમાજનાં મૂલ્યો-

સંઘર્ષોનો આલેખ આપે તો તેનાથી ગુજરાતી સાહિત્યની મુખ્ય ધારા વધુ સમૃદ્ધ થાય. ત્યાંના સ્વાનુભવોની રજૂઆત માટે તે સર્જકોને નવી વાક્ય-તરાહોની ખોજ કરવી પડે અને કેટલાય નવા શબ્દો ઘડવા પડે. એ દેશની ભાષાના કેટલાક શબ્દો સહજતયા એમની કૃતિઓમાંથી ઊતરી આવે એમ પણ બને. એ જ રીતે તેમનું મૂળ વતન, ત્યાંના સામાજિક રિવાજો અને જીવનશૈલી સાથે તેઓ હાલ જે દેશમાં વસે છે, ત્યાંના રિવાજો અને જીવનશૈલી વચ્ચે કેવી રીતે આંતરસંપર્ક કે આંતરસંઘર્ષ થયો, તેનું તારણ પણ મળી શકે. વિદેશના વસવાટ-સમયે મૂલ્યો, ભાવનાઓ અને કુટુંબજીવનની રીતરસમોને અનુલક્ષતી સંઘર્ષકથાઓ અનુભવવાનું થયું હશે, એની તો કલ્પના જ કરવી રહી ! સદ્ભાગ્યે કેટલાક લેખકો દ્વારા આવી કથા રચાયેલી છે, પણ હજી કેટલીય કથાઓ સર્જકની વાટ જોઈ રહી છે.

ક્યારેક કુળપરંપરાનો, ક્યારેક સામાજિક બંધનનો, ક્યારેક ધર્મનો તો ક્યારેક ભાવનાઓનો આશરો લઈને પૂર્વસંચિત એ સઘળું જાળવવા માટે કેટલી બધી કશમકશ અનુભવવી પડી હશે ! પોતીકી જણસ જાળવવા માટે કેટલાય નવા પ્રયોગો કરવા પડ્યા હશે. એક ચંદરયા કુટુંબનું દૃષ્ટાંત લઈએ તો એની પાંચ-પાંચ પેઢી આજે એકસાથે વ્યવસાય કરે છે અને દરેકને જાતે વિકસવાની તક મળે અને છતાં કુટુંબ સાથે જોડાઈ રહે એવી પોતાની એક નવી જ પદ્ધતિ શોધી કાઢી છે. વિદેશવાસી સર્જક આની વાત કરે તો આપણને નવીન અનુભવસૃષ્ટિ સાંપડશે.

ડાયસ્પોરા સાહિત્ય પાસે પણ આપણી કેટલીક અપેક્ષા છે. ત્યાંના સર્જકો પોતાના સાહિત્યશોખને ખાતર ભલે સર્જન કરે, પરંતુ તેઓ એક નવા અને વિશેષ માહોલમાં ત્યાંના જનજીવન અને માનસનું પોતાનું નિરીક્ષણ પણ આપે. એમ થઈ શકે તો ગુજરાતી સાહિત્યને એક નવી બળકટ અભિવ્યક્તિનું સર્જન મળશે. આ માટે ગુજરાતી સાહિત્યની મુખ્ય ધારાથી ક્યાંક કોઈ રીતે જુદા પડવાનું થાય, તોય વાંધો નથી, કારણ કે આપણી સાચી નિસબત તો સત્ત્વશીલ સાહિત્ય પામવાની છે.

આજના અચેત સર્જકો આફ્રિકાથી એમના પૂર્વજો અમેરિકા આવ્યા ત્યારે અમેરિકામાં તેમને કેવી કેવી યાતના અને મૂંઝવણોનો સામનો કરવો પડ્યો, એને વિશે કથા-સર્જન કરે છે. આજે પણ નિગ્રોને અમુક દેશોમાં જે સહન કરવું પડે છે, એની કથા તેઓ આલેખે છે. ગુજરાતીઓ વિદેશમાં વસવા ગયા ત્યારની અને ત્યાં રહ્યા પછીની આજની સ્થિતિ કેવી છે તેનું આલેખન પણ થઈ શકે. આપણે ગુજરાતીઓ અપમાનિત છીએ કે સન્માનિત છીએ તેનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. વિદેશમાં કોઈ માનાર્હ પદવી કે સ્થાન આપીને આપણને ગુલામીની બેડી પહેરાવાતી નથી ને, તે પણ ચકાસવું પડે, કારણ કે સમાજના સ્વાભિમાનનો ખરો રખેવાળ તો એનો સાહિત્યસર્જક છે. પરદેશમાં આપણું માથું ઊંચું રહે તે રીતનો ભાવ હોવો જોઈએ અને તેથી વિદેશના એ અનુભવોનું નિખાલસપણે આલેખન થવું જોઈએ.

ભારતમાં હિંદુ અને મુસ્લિમ વચ્ચે ભેદ છે, પરંતુ બીજા દેશોમાં તો તેઓ બધા એશિયાવાસી તરીકે ઓળખાય છે. વિદેશમાં એક પ્રકારે સાંસ્કૃતિક સંમિશ્રણ થયેલું છે. આ ડાયસ્પોરિક સાહિત્યનો વિષય બની શકે અને એમાંથી નવી પેઢીને નવા જીવન માટેની પ્રેરણા મળે એવું સર્જન થઈ શકે. આપણા સત્ત્વશાળી લેખકો પરદેશમાં રહે એ આપણું

ગૌરવ છે અને તેઓનું સર્જન તે આપણો આનંદ છે.

થોડા સમય પહેલાં અમેરિકાના હ્યુસ્ટન શહેરમાં હતો ત્યારે ૩૦ જેટલા સર્જકો અને સાહિત્યરસિકો મળ્યા હતા. જુદા જુદા કવિઓએ અને સર્જકોએ પોતપોતાની રચનાઓ રજૂ કરી. એમાંની કેટલીક કાવ્યરચનાઓમાં ત્યાંના નવા માહોલને આત્મસાત્ કરવાની સર્જક-મથામણ પણ જોઈ શકાતી હતી. વળી ભિન્ન ભિન્ન વ્યવસાય કરનારી વ્યક્તિઓની સાહિત્યપ્રીતિનો પણ ત્યારે હૃદયસ્પર્શી અનુભવ થયો હતો. અવકાશ-સંશોધનની વિશ્વપ્રસિદ્ધ સંસ્થા 'નાસા'ના જહોન્સન સ્પેસ સેન્ટરના પૃથ્વી-નિરીક્ષણ વિભાગના મુખ્ય વિજ્ઞાની ડૉ. કમલેશ લુલ્લા રિમોટ સેન્સિંગ અને જીઓ સાયન્સીસના વિષયના નિષ્ણાત તરીકે જાણીતા છે. એમણે અવકાશી વિજ્ઞાનનો અનુભવ ધરાવતી કાવ્યરચનાઓ રજૂ કરી. કોઈ કવિની નજર પોતાના વતન પર હોય કે બાળપણનું ગામ ગુમાવ્યાનો એને ઝુરાપો હોય, પરંતુ કમલેશ લુલ્લાને પોતાનું ગામ, પ્રદેશ કે દેશ નહીં, પણ સમગ્ર પૃથ્વી પોતાનું વતન લાગતું હતું અને એ એમની રચનાઓમાં પ્રતિબિંબિત થતું હતું.

ડાયસ્પોરા સાહિત્યનું હવે સારા પ્રમાણમાં સર્જન થાય છે, ત્યારે એનું તટસ્થ મૂલ્યાંકન જરૂરી બન્યું છે. ડાયસ્પોરા સાહિત્યની વિભાવના વિશે કેટલુંક સ્પષ્ટીકરણ અને વર્ગીકરણ જરૂરી છે. સામાજિક, સાંસ્કારિક અને રાજકીય વિષયને એ કઈ રીતે, કયા અભિગમથી અને કેટલી સર્જનાત્મકતાથી વર્ણવે છે તે ધોરણે તેનું મૂલ્યાંકન કરવાનું રહેશે.

એક સમયે 'હું ગૂર્જર વિશ્વપ્રવાસી' એમ કહેવામાં આવતું, હવે 'હું ગૂર્જર વિશ્વનિવાસી' કહેવાનું પ્રાપ્ત થયું છે, ત્યારે એટલી આશા તો રાખીએ જ કે ડાયસ્પોરા સાહિત્ય દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યને વિશ્વચૈતન્યનો નિખિડ અનુભવ-સ્પર્શ થાય.

— કુમારપાળ દેસાઈ

ગઝલ | રવીન્દ્ર પારેખ

એટલે મારાથી એવો છક હતો,
કઈ રીતે હું પણ બીજા માફક હતો ?
દુઃખ મને આવી મળ્યું તે અન્યનું,
પણ, મળ્યું એવું કે જાણે હક હતો.
એ હતો તો હું હતો, તો કેમ કઈ ?
એક પડછાયો મને નાહક હતો.
આંસુ મારાં બાષ્પ થઈ ગયાં,
આ વિરહ એવો બધો દાહક હતો.
ઊંઘથી જુદો મને કોણે કર્યો ?
આમ તો મારા ઉપર પણ શક હતો.
શક્ય છે કે આ પછી હું ના મળું,
ખુદને મળવાની હું છેલ્લી તક હતો.
યાદ અક્ષયપાત્ર છે તેથી જ તો -
પગથી તે માથા સુધી ભરચક હતો.

એક ચિરંજીવ કવિતા | પ્રબોધ ર. જોશી

ઘરની આ બારી ઉઘાડતામાં તો
જોઉં
કઈ કેટલાય સૂર્યોદય, સૂર્યાસ્ત
કાળમીઠાં રાત્રિઓ
વસાહતો, સંસ્કૃતિઓ
યુદ્ધો, વિશ્વયુદ્ધો, ઉન્માદો
હજારોની મેદનીઓ સભા અને સરઘસો
કબ્રસ્તાનો ભડભડ બળતી ચિતાઓ
ટેન્કો રોકેટો
આકાશની આરપાર જતાં મિસાઈલો
અજાણી જગાએ ચાલી જતી ટ્રેઈનો
અને માઈલોના માઈલો સુધી લંબાતી આ સડકો
તોફાની સમુદ્રો અને અટવાતાં જહાજો
આકાશમાં ક્યાંક ઊડી જતાં વિમાનો
પાનખર ને વસંતો
કેસરિયાં ફૂલ - ગુલમ્હોર
હરિયાળાં મેદાનો વૃક્ષોની કતારો
સરોવરનાં જળ સાવ શાંત
ખડકને અફળાતાં ધસમસ મોજાં
સૈનિકો ભાલા અને બરછીઓ
હણહણતા અશ્વો
તોપોનાં નાળયાં
નાળિયેરીનાં ઝુંડ
મહેફિલો અને ઊંચાં ઊંચાં ઝુમ્મરો
નૃત્ય કરતી સુંદરીઓ
પરદાનશીન બેગમો
જોહર - હર હર મહાદેવના પ્રયાંડ ધ્વનિ
સફેદ વસધારી વિધવાઓ
અને ભગવા સાધુઓ
હવેલીઓ હકડેઠઠ તિજોરીઓ
ચાવીઓનાં ઝૂમખાં કેડે લટકાવી ઘૂમતી નવોઢાઓ
અનાથાલયો હોસ્પિટલો
નવાંગત શિશુઓનાં આર્કદો
શુશ્રૂષામાં વ્યસ્ત નર્સો

અને સ્ટેથેસ્કોપ્સ ગળે લટકાવી
 ઝડપથી ચાલી જતા ડોક્ટરો
 ગગનચુંબી ઇમારતો અને પવનવેગી લિફ્ટો
 ઝળહળ શહેરો અને રસ્તાઓ
 રેસમાં ઊતરેલી ગાડીઓની વણઝાર
 શણગારેલા હાથીઓ
 રેતની ડમરીઓ વચ્ચે ચાલ્યાં જતાં
 એકલદોકલ ઊંટ
 આકાશમાં ઊડતાં પંખીઓની કતાર
 રેઈન ફોરેસ્ટ્સ
 સતત વરસતા વરસાદો
 ધસમસતી નદીઓનાં ઘોડાપૂર
 સુસવાટાભર્યા પવનો
 નક્ત્રો, તારામંડળો, વાયુમંડળો
 ક્યારેક ખરતી ઉલ્કાઓ
 સઘળું ચિરંજીવ ચિરંતન નિરંતર...
 બારીના એક ખૂણે
 ચાલી જતી રાત્રી કીડીઓની હાર
 બાજુમાં છાપાં અસ્તવ્યસ્ત
 ખૂણામાં કતારબંધ
 ઊભાં રહેલાં પુસ્તકો શિસ્તબદ્ધ
 બીજા ખૂણે ઓફિસબેગ -
 તૈયાર ઓફિસ જવા
 બાથરૂમમાં ચાલુ રહી ગયેલા
 નળમાંથી ટપકતું પાણી ટપ ટપ
 કબાટમાં લટકતાં શર્ટ્સ વટબંધ
 આલ્બમોમાં કેદ રજાના દિવસો
 ફોટાઓમાં સ્થિર થઈ ગયેલાં વડવાઓનાં સ્મિત
 પરીક્ષાની રાત્રિઓ
 અને પરિણામના ઇન્તઝાર
 ટપાલીની સાઈકલનું ટ્રિન ટ્રિન
 બર્થ ડે કેકસ
 અને ફૂટી રહેલા ફુગ્ગાઓ
 મિત્રોના ટોળટપ્પા
 પાર્ટીઓ ઉજાણીઓ
 ગમતાં ભોજનની સુગંધો

એકાંતની પળો ને ગમતા ઉજાગરા
 સ્વપ્નમાં મલકાતા સ્વજનોના ચહેરા
 નિરાંતની વાતો ને ઉતાવળના દરવાજા
 હિંચકાની કિચૂડ કિચૂડ
 હિંચકે જૂલે છે મારી બા
 શુશ્રૂષાની રાત્રિઓ અને ચિંતાની લાઇટો
 લાંબી ખાંસીનો ખખડાટ
 સ્ફૂલે મૂકવા આવતા દાદાજીનો કોલ
 ખખડતા ઝાંપાનો અણસાર
 ખનકતા પાયલનો રણકાર
 ટેરવાંનો સ્પર્શ
 અને
 પૂજાના પંચામૃતનો સ્વાદ
 પ્રસાદની મીઠાશ
 અને તાજા મોગરાની માદક સુગંધ
 ફરી વળે છે ઘરમાં
 અત્ર તત્ર સર્વત્ર
 સઘળું ચિરંજીવ ચિરંતન નિરંતર
 એવામાં
 ધીરે ધીરે
 ખસતી જાય છે આ સોલિડ દીવાલો
 અને
 માર્બલમઢી આ ફર્શમાંથી
 પ્રગટે છે માટીની ભીની સુગંધ લીલીછમ
 બંધ આંખોના બગીચામાં
 ખરતાં રહે છે
 દૃશ્ય
 એક પછી એક
 એક
 ક્યાં છે કશું
 બારીબહાર કે અંદર ?
 સૂર્યો સઘળા અસ્ત પામતા જાય છે
 અને
 અજવાળું અંદર રેલાતું જાય છે...

ઊભાં ને ઊભાં | ઊજમશી પરમાર

ઝળમળ સવારથી તે સાંજ લગી ઠેક
 આમ વળગ્યા ને વળગ્યા રહેવાય ?
 કેમે પણ કેડો ના મેલે આ છાંયડી
 ઝાડ કહો, જઈ જઈ ક્યાં જાય ?

કેં ને કેં અડચણ તો થાતી હરએકને
 અકળાવું આવે નહીં કામ,
 પહાડ પણે સદીઓથી આમ જ ઊભો,
 તસ્તું સળવળવું એમ કે ન આમ;
 એટલી અબળખા તો મનમાં રહી જાય,
 કદી પગ જરા છુટ્ટો તો થાય;
 કેમે પણ કેડો ના મેલે આ છાંયડી,
 ઝાડ કહો, જઈ જઈ ક્યાં જાય ?

કેડીઓને છેક જવું પર્વતની ટોચ પરે
 એમાં વળ ખાવાના કેટલા !
 ઝાડવાંને પણ થતા ટહેલવાના ઓરતા
 ક્યાંથી નસીબ હોય એટલા ?
 આમાં તો બીજું કેં ક્યાંથી રે થાય
 હવે ઊભાં ને ઊભાં અટવાય;
 કેમે પણ કેડો ના મેલે આ છાંયડી,
 ઝાડ હવે જઈ જઈ ક્યાં જાય ?

હામ એમ હારે ? | ઊજમશી પરમાર

હાથ ભલે ઝાલે ના ઝાલે પણ તોય
 એક જ આધાર મહીં રહેવું,
 આલે ના આલે કેં ઉત્તર જો મોભ
 હામ એમ હારે કેં નેવું ?

હલબલતું પડ ભલે આખુંયે તોય
 એક ટેકામાં એમ ટકી જાવું,
 ઉથલાવે ધરણી ને ભેળું આકાશ
 તોય થઈને એના જ થીર થાવું.

લેવાની વાત ક્યાંય આમાં ના
 આયખું આ પૂરું દઈ દેવું;
 આલે ના આલે કેં ઉત્તર જો મોભ
 હામ એમ હારે કેં નેવું ?

આવું તે કેવું આ ઊછળે રે વાછડું
 ખીલાનો ભેદ કેવો ભારી !
 વળગણ આ મેલ્યું મેલાય નહીં
 ફાવે શું ક્યાંય કોઈ કારી ?

આટલા આ ઘેરામાં લહેરાવું લહેરથી
 આલનાર આલે તે લેવું;
 આલે ના આલે કેં ઉત્તર જો મોભ
 હામ એમ હારે કેં નેવું !

રોમતબાઈ !

અવાજ બહુ મોટો ન થઈ જાય તેની સાવધાની રાખી આવનારે ઘરની અંદર કોઈ સળવળાટ ન થતાં ફરી બૂમ પાડી : રોમતબાઈ !

શેરીના ઝાંપે ઊભેલી આંબલી પર ચીબરીએ ચિચિયારી પાડી, પુરુષે ડોકું ફેરવી એ તરફ જોયું. ઘરના જૂના કમાડની તિરાડોમાંથી પીળા અજવાળાની લીટીઓ ચમકી. ઘરની અંદર ખાટલા પરથી બેઠા થવાના અવાજ સાથે ઝીણો સ્ત્રી-સ્વર સંભળાયો : કોણ ?

– એ તો હું છું સામત હોટલવાળો. વઉને વેણ ઊપડી છે. બાપા, હાલોને જરા.

– હા, ભલે; ખમો થોડી વાર. ઘરની અંદરથી રોમતબાઈનો અવાજ બારણા સુધી આવીને દૂર ગયો. સામતે ગલીના અંધારામાં આમતેમ જોયું અને બહારના ઓટલા પર બેસી ગયો. ઘરની અંદરથી પાણી ભરવાનો, મોં ધોવાનો અવાજ આવ્યો તે સાથે ઘેરો ધીમો પુરુષઅવાજ સંભળાયો.

– ગામનું વેતર વધાર્યા કર. આમ રાતવરાત ગમે ત્યાં જઈને બીજી બાયડીયુંના લોઈથી હાથ મેલા કર્યા કર.

– હાથ મારા કે તારા ? તને શું થાય છે ઈ કે ને.

– મેં તો તને વેલું કઈ દીધું છે. હવે તું જાણે ને તારાં કરમ.

બહાર ઓટલા પર બેઠેલો સામત રોમતબાઈએ બારણું ખોલતાં ઊભો થઈ ગયો.

– હાલો કાકા. તમે પોતે આવ્યા ? કોઈ બાઈ માણસ...

– બાઈ માણસું તો ત્યાં ખપે ને ! વળી અંધારામાં નીકળે ?

રોમતે માથે ઓઢવાનું સરખું કર્યું. આમ તો ગામની વહુઆરુઓ ગામના બધા જ મોટેરાની લાજ કાઢતી. પણ રોમતબાઈ અહીંની ન હતી. એનો ધણી હસણ બન્ની બાજુનો હતો. પોતાની બકરીઓની આથ લઈને આ ગામમાં છએક વરસથી રહેતો હતો. રોમતના હાથમાં ઇલમ હતો. અને તેથી અઘરી સુવાવડ પાર પાડી દેતી એટલે આખા ગામમાં એનું માન હતું.

આંબલી પર ચીબરીએ ચિચિયારી પાડી.

– આ પંખી અટાણે ક્યાં બોલ્યું !

– કાકા, ચિંતા ન કરો. શકન સારા છે. અમે માલધારી માણસ પંખીની બોલાશ પારખી જઈએ.

– હસણ જાગતો હતો કે શું ?

– હેં ? કહેતા રોમતબાઈને નીકળતી વખતે હસણે કહેલા શબ્દો યાદ આવ્યા. તેણે ઉતાવળે કહી નાખ્યું : હા, માલ હમણા વાડે નથી આવતો. ડેમ કોરે ચાર-પાંચ દીનું ભેલાણ

છે. જુસલાનો માલેય ભેગો છે. ઈ હમણા જ ઊંઆથી આવ્યા.

– હં... કહી સામત ચૂપ થઈ ગયો. રાતના સન્નાટામાં સામતના ઢસડાતા જોડાથી ફૂતરું ભસી ઊઠ્યું.

– કાકા, ભીમાને પરણે બે વરસ થ્યાં ને ?

– ના રે ! બાપા. બાર મંઈના હવે થાશે. કહેતા સામત જરા ખંચકાયો. પોતાની સાથે કોઈ સ્ત્રી ચાલી રહી છે તેનો ખ્યાલ આવતાં બાકીના શબ્દો ખાઈ ગયો.

– તે વઉ પેલી સુવાવડે માવતરે નથી ગઈ ?

– ખોટું નંઈ કે'વાય. એમણે કીધું'તું પણ તમારી કાકીએ રજા ન દીધી. શું છે કે એમના ઘરમાં કોઈ ઉમરલાયક બાઈમાણસ નંઈ. વળી ગામેય એવું ઓજાગડમાં કે કાંઈ થાય તો વાન ન મળે. ને અંઈ તો તમે છો; વળી જરૂર પડે ગામમાં છકડા છે.

– હા, ઈ ખરું.

બન્ને પહોંચ્યાં ત્યારે ભીમજી વાડીએથી આવી બહાર ઓટલા પર ઊભડક બેઠો હતો. રોમતે સીધું ભીમજીને પૂછ્યું :

– ભીમા, છોકરો ખપે છે કે છોકરી ?

ઓચિંતા સવાલથી અને પોતાના બાપને ઊભેલો જોઈ ભીમજી જવાબ દેવાને બદલે સંકોચભર્યું હસી પડ્યો.

રોમતબાઈ સડસડાટ અંદર ચાલી ગઈ.

અંદરના ઓરડામાંથી સ્ત્રીઓની ગુસપુસ અને ભીમજીની ઘરવાળી ગંગાના ઊંહકારા બહાર સુધી સંભળાતા હતા. રોમતબાઈને આવેલી જોઈ સ્ત્રીઓ ખાટલાથી દૂર ખસી ગઈ. ખાટલા પર ગંગા પીડાથી કણસતી ચત્તીપાટ પડી હતી. આંખોમાંથી વહેવું પાણી બેય લમણા તરફ રેલાઈ ગયું હતું. હોઠ સુકાઈ ગયા હતા. અસહ્ય પીડાથી તે વારંવાર દાંત ભીડી દેતી હતી. ખાટલાની ઈસ પર બેસતાં રોમતબાઈ ગંગા સામે જોઈ જરા હસી અને ગંગાની સાસુને કહ્યું – તમે અંઈ રો, બાકી ભલે બારે બેસો. ને પાણી ચૂલે ચડાવી દો.

ત્યાં ઊભેલી ત્રણેક સ્ત્રીઓ બહાર ચાલી ગઈ. રોમતબાઈએ ગંગાના કપાળ પર હાથ ફેરવતાં કહ્યું : આમાં કાંઈ રડવાનું હોય બેન ? કાંઈ નંઈ થાય.

– બઉ ઢીલી છે. અમે ક્યારની સમજાવીએ છીએ કે આવડી રાડો પાડવાની ન હોય. અમેય જણ્યા છે. પણ આવું કાંઈ હોય ?

ગંગાની સાસુએ કહી નાખ્યું.

રોમતબાઈ નીચું જોઈ ગઈ. તેણે નીચું જોઈને કહ્યું : તોય કાકી, આ સુવાવડ છે. ઈન્સાન પેદા કરવાનો છે. પીડા તો થાય જ ને ?

– પણ તું જરા જો તો ખરી કેટલીક વાર છે ? અંદર છોકરું છે તો બરાબરને ? આ જલાતી નો'તી એટલે મને ચિંતા થઈ પડી છે.

રોમતબાઈએ ગંગાના ઊપસેલા પેટ પર હળવેથી હાથ ફેરવ્યો. બેય હાથે કૂખોમાં દબાવી જોયું. તેણે ગંગાના સીધા પડેલા બન્ને પગને ગોઠણથી વાળી ચણિયો ઉપર કર્યો તે સાથે ગંગાએ રોમતબાઈનો હાથ પકડી લીધો. રોમતબાઈ જોરથી હસી પડી.

– એય છોરી ! અડધા ગામની બાયડીયુંના ચણિયા મેં ઉતરાવ્યા છે. શરમાવાનું

આદમીથી હોય, સુયાણીથી નંઈ. ને આવડી શરમ આવે છે તો પેલા ખબર નો'તી ?
ગંગાની સાસુનું મોં મલકી ગયું. તે ઘડીક ગંગાના પેટને આમતેમ દબાવતી રોમતબાઈ સામે તો ઘડીક દાંત ભીડી ચીસને અટકાવતી ગંગા સામે જોતાં બોલી - શું લાગે છે રોમત ?

- બઉ વાર નંઈ લાગે. વેણ જરા વેલી ઊપડી છે. ચિંતા જેવું નથી. બચ્ચો નીચે આવી ગ્યો છે. મારી જરૂર નંઈ પડે. તોય તમે કે'તા હો તો બેસું.

- તે હવે બેસને. હસણ પાસે જઈને શું કરીશ ?

રોમતબાઈએ ગંગાની સાસુ સામે ઓચિંતું જોયું. એને સમજાયેલા શબ્દો ભૂલવા તેણે ગંગાના પેટ સામે જોતાં કહ્યું : મારા માટે ચાચ બનાવો.

તે ચૂપચાપ ગંગાના પેટ પર હાથ ફેરવતી રહી. રોમતબાઈના સ્પર્શથી ગંગાને શાંતા વળતી હોય તેમ તેણે આંખો મીચી દીધી. રોમતે ખાસ્સી વારે ગંગાને પૂછ્યું - ગંગા, તારા વરને છોરો ખપે છે કે છોરી ?

પીડા વચ્ચેય ગંગાના હોઠ પર નાનું સ્મિત આવી ગયું.

- જે આવે તે દઈ દઉં. આ પીડામાંથી છૂટું તો બસ.

- આ પીડા નથી ગાંડી... આ પીડા નથી. પીડાની તો તને હજી ખબર જ ક્યાં છે ?

- અરે ! જીવ નીકળી જાય છે ને તમે ક્યો છો આ પીડા નથી. આ એક થઈ જાય પછી બીજું ખપતુંય નથી.

- ઈ તો તું અટાણે કે'સ. બાકી જોજેને બે વરસે મારે અંઈ આવવું પડશે.

- ના રે ફૂઈ ! ખપે જ નંઈને...ઓહ... ગંગાએ દાંત ભીડી લીધા.

- બાયડીયુંને સુવાવડ આવે ને ત્યારે આવું જ કે'તી હોય છે, પણ એકબે વરસે પાછો ટીંબો તૈયાર. ને છોરા આવવાનો મારગ એક જ છે બેન !

ગંગાની સાસુએ રોમતબાઈને ચા આપી, પડખેના સ્ટૂલ પર બેસતાં બોલી : શું કરતો'તો હસણ ?

- એ સૂતો ઘેર. થોડી વાર પેલા આવ્યો છે માલમાથી.

- રોમત, સાંભળ્યું છે કે હસણ...

રોમતબાઈએ વાતને અધવચ્ચે કાપી નાખતાં કહ્યું.

- હા, એને ઉધરકા આવ્યા કરે છે. આદમી છે ને. હું શું કરી શકું ?

- એવુંય સાંભળ્યું છે કે તારા કાકાની જ છોકરી છે.

- હા, કહેતાં રોમત નીચું જોઈ ગઈ.

ગંગાએ પગના બેય પંજા એકબીજા સાથે જોરથી ટિડાવ્યા. રોમતે ગંગા સામે જોયું. ગંગાની આંખોના ખૂણેથી આંસુ વહી જતાં હતાં. આંસુ લૂછતાં ગંગાની સાસુએ કહ્યું - હિંમત રાખ, ગંગા.

- કાકી, તારી વઉ નસીબવાળી છે. પેલા જ વરસે તને છોકરો દઈ દેશે. રોમતબાઈએ કહ્યું.

- તારી વાણી વળે, બસ ? તારી ઉંમર કેટલીક છે, રોમત ?

- થ્યા હસે ચાલીસેક. કહેતાં રોમતને લાગ્યું જાણે પેટના આંતરડા સહિત બધું લોહીથી લથબથ બહાર આવી ગયું હોય. તેણે બેય હોઠ પરથી ચાનો સ્વાદ લૂછી નાખ્યો.

- હસણીયાને મારે કેવું પડશે મૂચા ભુરાંટો થા મા. રોમત જેવી બાયડીયું કાંઈ વાટમાં પડી છે ?

રોમત બોલી નહીં. ગંગાની પીડા વધતી જતી હતી. તેણે અચાનક રોમતનો હાથ સજ્જડ પકડી લીધો. રોમતે ઇશારાથી ગંગાની સાસુને નજીક આવવાનું કહ્યું. ગંગાની સાસુ ગંગાના કપાળ પર હાથ ફેરવતી પાછળ ઊભી રહી. રોમતબાઈ બોલી - ગંગા, કાંઈ નંઈ થાય, હમણા જ બધી પીડા અલોપ થઈ જાશે હોં. બેય હાથે ખાટલાની ઈસ પકડીને બળ કર બેન. ચાલ મારી બેન.

રોમતબાઈ જાણે હાલરડું ગાતી હોય તેવા લહેકાથી ગંગાને પોરસાવતી હતી. પીડાથી અમળાતી ગંગાના ખુલ્લા પેટ પર હળવે હળવે વજન આપતી ગંગાના બેય પગ વચ્ચે બેઠેલી રોમતબાઈ જાણે ગંગાની બધીય પીડા પોતાની અંદર સમાવી લેતી હોય તેમ ગંગાની ધ્રૂજતી સાથળોને જોઈ રહી. તેના ચહેરા પર ન સમજાય તેવી ખામોશી પથરાઈ ગઈ. ગંગાની સાથે તેના ઉચ્છ્વાસ ઝડપી થતા જતા હતા. તે ધીમેથી બોલી,

- ગંગા, બળ કર બેન. બચ્ચો દબાય છે. છેલ્લી વાર બળ કર.

ગંગાની સાસુ રોમતના મોં પર વળતા પરસેવાને નવાઈથી જોઈ રહી. ગંગાના મોઢામાંથી હળવી ચીસ નીકળી ગઈ તે સાથે જ તેનું આખું શરીર સ્થિર થઈ હાંફતું રહ્યું. અધખુલ્લી છાતી પરથી પરસેવો નીચે તરફ ઊતરતો હતો. રોમતના કપાળ પર પરસેવાની બુંદો જામી ગઈ હતી. તે પોતાના હાથમાં રહેલા લોહીભીના માનવઆકારને એકીટસે જોઈ રહી. નાળનો એક છેડો હજી ગંગાના શરીર સાથે જોડાયેલો હતો. નાળ વધેરતા રોમતના હાથ ધ્રૂજી ગયા. ઓરડામાં કૂણું રુદન પથરાઈ ગયું. ગંગાની સાસુના મોં પર છોકરો જન્મ્યાનો હરખ ઊગી નીકળ્યો. તેણે રોમતને ગળગળા સ્વરે કહ્યું

- રોમત, તારા હાથમાં ચમત્કાર છે બેન ! પણ ભગવાન કેવો છે કે તું...

રોમત હજી એમ જ બેઠી હતી. ગંગાની સાસુ હરખની મારી શું બોલી ગઈ તે એને સમજાયું નહીં. તેણે અચાનક પોતાના લોહીભીના હાથ સામે જોયું. હાથ પર ચીકણું લોહી ચોટ્યું હતું. સ્ત્રીના ગર્ભનું લોહી. એને હસણના શબ્દો યાદ આવ્યા.

ઘરમાં સ્ત્રીઓ આમતેમ દોડતી રહી. ગંગાના મોં પર સંતોષ પથરાયેલો હતો. પોતાના બાળકને સાફ કરતી સ્ત્રીઓને તે જોઈ રહી હતી. થોડી વાર પહેલાંની તેની પીડા અલોપ થઈ ગઈ હતી. રોમત ખાટલા પરથી ઊઠી. એક સ્ત્રી લોહી ભરેલું ગોદડું બદલાવતી હતી. રોમતબાઈને પોતાના ઘરનો પહોળો ખાટલો દેખાયો. એને લાગ્યું જાણે ખાટલા પર પોતાના કાકાની છોકરી ગુલબાનુ પડી છે. એની સાથળો લોહીથી ખરડાયેલી છે. બહાર બેઠેલો હસણ ધીમું ધીમું મલકે છે.

રોમતબાઈ ઊભી થઈ. આમતેમ જોયું. જાણે ઘરને કોઈ દરવાજો ન હોય તેમ. તેણે ગંગાની સાસુને કહ્યું - આને માટે રાબ બનાવો અને...

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

હજારીપ્રસાદ દ્વિવેદી : લેખક : વિશ્વનાથપ્રસાદ તિવારી, અનુવાદક : રજનીકાન્ત જોષી, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૬, પૃષ્ઠ : ૬+૯૦, કિં. રૂ. ૩૫/-, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું.

સાહિત્ય અકાદમી (નવી દિલ્હી) દ્વારા ભારતીય સાહિત્યના નિર્માતા શ્રેણીની અગિયાર પુસ્તિકાઓ સાહિત્ય પરિષદને પ્રગટ કરવા માટે સુલભ થઈ છે. તેનો અગિયારમો મણકો 'હજારીપ્રસાદ દ્વિવેદી'નો છે. આ શ્રેણીની પુસ્તિકાઓ સાહિત્ય અકાદમીએ નિમંત્રણ આપીને પ્રતિષ્ઠિત લેખકો પાસે તૈયાર કરાવી અંગ્રેજી કે હિંદીમાં પ્રગટ કરી છે. આ પુસ્તિકાનો ગુજરાતી અનુવાદ રજનીકાન્ત જોષીએ કર્યો છે.

ભારતીય મનીષાના પ્રતીક અને સાહિત્ય તથા સંસ્કૃતિના અપ્રતિમ વ્યાખ્યાકાર પં. હજારીપ્રસાદ દ્વિવેદીના વૈભવી વાક્યમયી વ્યક્તિત્વનો પરિચય હિંદીના કવિસમીક્ષક ડૉ. વિશ્વનાથપ્રસાદ તિવારીએ પ્રસ્તુત કર્યો છે. પં. હજારીપ્રસાદ દ્વિવેદીના શતાબ્દી વર્ષનો પ્રારંભ ધઈ રહ્યો છે ત્યારે આ પુસ્તિકા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થશે.

હાસ્યકૌતુક અને વ્યંગકૌતુક : લે. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, અનુ. રમણલાલ સોની : પહેલી આવૃત્તિ, ૨૦૦૬, પૃષ્ઠ : ૧૦+૧૯૪, કિં. રૂ. ૧૦૦/- ડિમાઈ, કાચું પૂઠું.

આ પુસ્તકમાં 'હાસ્યકૌતુક' અને 'વ્યંગકૌતુક' ઉપરાંત 'વૈકુંઠનો પોથો' સમાવિષ્ટ છે, જેમાં રવીન્દ્રનાથનાં પ્રહસનો અને વ્યંગરચનાઓ છે. રૂઢિવાદી વિચારદાસ્યના પ્રતિકાર માટે કાબાચેલાં આ સર્જનાત્મક પ્રહસનો ભજવાતાં રહ્યાં છે અને આજે પણ પ્રસ્તુત છે. હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવાની રવીન્દ્રનાથની આગવી શક્તિનો અહીં બધી રચનાઓમાં પરિચય થશે. ભોગણીસમી સદીમાં સનાતનવાદીઓનો જવાબ આપવા રમણભાઈ નીલકંઠે 'ભદ્રંભદ્ર'ની રચના કરી હતી - તેનું અહીં સહજ સ્મરણ થઈ આવે છે.

રમણલાલ સોનીના સહજ સ્વાભાવિક અને સુવાચ્ય ગુજરાતી અનુવાદમાં 'હાસ્યકૌતુક' અને 'વ્યંગકૌતુક' સળંગ રચના રૂપે પહેલી વાર પ્રગટ થાય છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, 'ટાઇમ્સ' પાછળ, આશ્રમમાર્ગે,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮. ફોન : ૨૬૫૮૭૯૪૭

વક્તવ્ય

વિકાસ અને સાહિત્ય

અનિલ શાહ

આમ તો હું નગરનું બાળ. જન્મ, ઉછેર, અભ્યાસ બધું ભાવનગર, પૂના, મુંબઈ જેવાં શહેરોમાં. નોકરીની શરૂઆત પણ કરી શહેરમાં. બે વર્ષ કોલેજમાં અર્થશાસ્ત્ર ભણાવ્યું પણ મારી તૈયારી અને ભણાવવા માટેની ઉત્સુકતાનો વિદ્યાર્થીઓ તરફથી ઠંડો પ્રતિભાવ મળતો હતો તેથી બેચેની થતી હતી. એ જ અરસામાં ૧૯૫૨માં કમ્યુનિટી ડેવલપમેન્ટ કાર્યક્રમ શરૂ થયો અને તેમાં વિકાસ અધિકારી તરીકે જોડાવાનું મને આમંત્રણ મળ્યું. તે વધાવી લીધું અને ત્યારબાદ પાછું વળીને જોયું નથી. ખરેખર તો આગળ અને ઉપર ધકેલાતો ગયો, છેવટે ગુજરાત રાજ્ય સરકારમાં ગ્રામવિકાસનો સચિવ થયો. સરકારમાંથી નિવૃત્ત થયાને બે દાયકા થયા તોય હજુ ગ્રામવિકાસના એ જ કામમાં પ્રવૃત્ત છું. આ વાતની સાથે પુસ્તકો અને સાહિત્યનું અનુસંધાન કરું એ પહેલાં શહેરમાં ઉછરેલાને ગ્રામવિકાસના કામમાં ચસકો કેમ લાગ્યો તેની વાત કરી લઉં.

સદીઓથી ઉપેક્ષિત, વંચિત, હત:પ્રાણ ગ્રામસમાજ માટે વિકાસની પ્રક્રિયા હતી સહભાગીદારીની, વિકાસના કેન્દ્રમાં રાખવાનો હતો માનવી. વિકાસનો મંત્ર હતો 'ડેસ્ટિનેશન મેન'. મારા પરિચિત શહેરી માહોલથી ભિન્ન એવા ગ્રામવિસ્તારના માનવીને સમજવા, તેમની જરૂરિયાતો, અગ્રિમતાને સ્વીકારીને વિકાસનું આયોજન કરવા માટે સૌથી પહેલાં મારામાં પરિવર્તન જરૂરી હતું.

કઈ પ્રેરણાથી એ શક્ય બન્યું અને તેમાં સાહિત્યે શું ફાળો આપ્યો તેની વાત થોડી વાર પછી કરું છું.

ગ્રામવિકાસમાં એકરસ

ભાવનગર શહેરની કોલેજમાં અધ્યાપનની સુંવાળી નોકરી છોડી જૂનાગઢ જિલ્લાના વીજળી, પાણીની પ્રાથમિક સગવડ વિનાના વંથલી ગામમાં એક અવાવરું ઘરમાં જુવાન પત્ની અને બે વર્ષની બાળકીને રાખી તાલુકાનાં ૫૦ ગામમાં રઝળપાટનો આનંદ લૂંટતો રહ્યો. દીકરીનો જન્મદિવસ ગયો, અમારો લગ્નદિવસ પસાર થઈ ગયો, એને ઊજવવાનું ભાન પણ ન રહ્યું. મા-દીકરીએ એ બધું ઊજવી લીધું હશે - એમ માનવું રહ્યું. ખરબચડા માર્ગે ગામેગામ પહોંચવું, અનેક પ્રકારના લોકો - પુરુષો, સ્ત્રીઓ, જુવાનો, વૃદ્ધો, ખેડૂતો અને ખેતમજૂરો, આહીર, કોળી, મેર, પટેલ એમ પરચંગી પ્રજાને મળતાં ઉમંગ ઊભરાય. અન્યોન્યથી અજાણ અમારી વચ્ચે અનુસંધાન બંધાય તેવી મારા તરફથી સતત ઉત્સુકતા. તેમની રહેણીકરણી, વાત કરવાની છટા, બધાં વિશે ઉત્કટ કુતૂહલ. શું કહેવા માગે છે આ

◆ સાહિત્ય અકાદમી અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉપક્રમે 'Men and Books' (વ્યક્તિવિશેષ અને પુસ્તકો) શ્રેણીમાં આપેલું વ્યાખ્યાન.

લોકો, કઈ સમજ અને કઈ ગણતરી, એમની વાત સીધી સાદી છે કે તેમાં કોઈ રમત છે, સાચા આગેવાન કોણ છે, આ બધું પામવાનું અને વિકાસનું કામ આગળ ધપાવવાનું. કેટલાક પરિચિતો સ્વજન જેવા બનવા લાગ્યા. વંથલીના મૂળજીભાઈ મારાથી મોટા પણ વિકાસના નવા પેગામ વિશે મારી પાસે સમજવા આતુર; દરેક યોજનામાં પોતાના ગામને પ્રથમ નંબરે રાખવા તૈયાર લુવારસાલના દુદાભાઈ ભણેલા નહીં પણ ગામને દોરી જવાના નેતૃત્વના ગુણોથી સજ્જ. સેંદરડાના લખમણભાઈ – એ સૌ સાથે ભેદની ભીંત્યું ભાંગવા માંડી. આવી તત્પરતાને લીધે કેટલાંક ગામોમાં મેળ સધાતો ગયો અને વિકાસકામ આગળ ચાલ્યું. વર્ષ પૂરું ન થયું ત્યાં મંડોદરા ગામમાં પશુસારવારનું દવાખાનું, નરેડીમાં નદીઘાટ, ઝાંપોદડમાં આયુર્વેદિક દવાખાનું, લુવારસાલ, વાડલામાં નિશાળનું મકાન એમ ધમધમાટી બોલી. એક હિસાબનીશ અને એક કારકુનની મદદથી લગભગ એકલે હાથે આ બધું કરવામાં કઈ પ્રેરણાએ કામ કર્યું હશે, તેમાં સાહિત્યે શું સહાય કરી હશે તેની વાત પછી કરીશ.

લગભગ ૫૦ વર્ષ ગ્રામવિકાસના કામમાં ગાળ્યાં ત્યારે દર પાંચ વર્ષે સાથીઓ કહે, હવે વિકાસના કામમાં પહેલાં જેવી મજા નથી રહી. પણ મને કેમ કોઈ વખત – ક્યારેય એવું નહીં લાગ્યું હોય ? સીધા ચઢાણની એક ટૂંક ચડું ત્યાં બીજી છતી થાય, ત્યાં પહોંચવાની ઉત્સુકતાનો થનગનાટ થવા લાગે. અત્યારે મારું કામ સમેટવાના તબક્કામાં છું ત્યારે પણ સરકારની નહેરોનો વહીવટ ખેડૂત પિયત મંડળીઓને સોંપવાની સહભાગી સિંચાઈ યોજના હેઠળ, મહેસાણાની ધરોઈ સિંચાઈ યોજના અને સાબરકાંઠાની ગુહાઈ અને માઝમ સિંચાઈ યોજનાને નમૂનેદાર કરવાના કામની લગન લાગી છે. આ ૬૦,૦૦૦ હેક્ટર જેટલા સિંચાઈ વિસ્તારમાં ખેડૂતો જવાબદારી સ્વીકારી નહેરોનો વહીવટ એવો કાર્યક્ષમ કરે કે છેવાડાના ખેડૂતને પણ સિંચાઈનો લાભ મળે અને તેમની પિયત સહકારી મંડળી નાણાકીય સધ્ધરતા પ્રાપ્ત કરે એવો નમૂનો સિદ્ધ કરવા માટે તાલાવેલી અને ઉત્સુકતાનો ભારે આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે પ્લાનિંગ કમિશનમાં જળ સંબંધી સભ્ય ડૉ. ડિરીટ પરીખ આ સહભાગી સિંચાઈ યોજનાની મુલાકાત લઈ એમ કહે કે ગુજરાતે અમૂલના નમૂના દ્વારા દેશમાં શ્વેત ક્રાંતિની ભેટ આપી તેવી રીતે હવે ધરોઈની સહભાગી સિંચાઈ યોજનાનો નમૂનો દેશને નીલ ક્રાંતિ (બ્લૂ રેવોલ્યુશન)નો પ્રેરણાદાયી નમૂનો પૂરો પાડી શકશે – ત્યારે જરૂર પોરસ ચડે. પરંતુ મને વધારે મગરૂબી અને બળ મળે છે જ્યારે અણઘડ ગણાતા આ પટેલ, ચૌધરી અને ઠાકીરો – ગ્રામજનો પોતાની સમજ અને શક્તિથી, સરકારનું માતબર સિંચાઈ તંત્ર જે ન કરી શકે તે સાચેસાચું કરી બતાવે છે. કોઈક વાર થાય કે ખરેખર આ બધું બની રહ્યું છે, તે પણ અમારા થકી ! થલોટાના અમૃતભાઈ પટેલ, કિયાદરના હરિભાઈ ચૌધરી, પરબડાના ઇકબાલભાઈ, કેસીમ્પાના મહેરાબહેન – આવાં ધરતી હેઠળ ધરબાયેલાં રત્નોની જાણે જબરજસ્ત ખાજા ખૂલી રહી છે. સાવ સામાન્ય, ખાસ ભણેલા નહીં, અવ્યવસ્થિત, ટૂંકા સ્વાર્થને વળગેલા અને જ્ઞાતિ-જાતિના ભેદથી વિભાજિત આ ગ્રામજનોમાં જે આસ્થા મૂકીને ચાલ્યો તેનાં ઠેરઠેર એવાં પરિણામો જોઈ છું કે લોકોએ આત્મનિર્ભરતાથી વિકાસનો નમૂનો ઊભો કર્યો ત્યારે પરમ આશ્ચર્ય અને અસીમ આનંદ, મનભર સંતોષ થાય છે.

પડકારો અને સહારો

પરંતુ રખે કોઈ એમ સમજે કે મારી કેટલીક સજ્જતા અને અનુકૂળ વલણ-વર્તનને

કારણે બધું જ પાધરું ચાલ્યું હશે. વિકાસમાં જોડાયેલાં હજી એક વર્ષ નહોતું થયું અને જૂનાગઢમાં હડતાલ પડી – સૌરાષ્ટ્ર સરકારના મુખ્યમંત્રી શ્રી ઢેબરભાઈ પર તાર ગયા કે વિકાસ અધિકારી અનિલ શાહને બરતરફ કરો. શું હતો મારો વાંક ? ખેડૂતોના ઊભા પાકને નષ્ટ કરતાં ૩૫ જેટલાં છૂટાં ફરતાં ‘રા’મધણ’ના ઉપદ્રવ સામે ખેડૂતોની ફરિયાદનો કોઈ ઉકેલ લાવી શકેલું નહીં. અમને કહે, તમે સુધારેલાં બિયારણ, ખાતર વાપરવાની સલાહ આપો છો પણ એના લાભ તો ‘રા’મધણ લઈ જશે. એનું કાંઈક કરો. ઉનાળામાં જ્યારે ચારા-પાણીની તંગી હોય ત્યારે એક વંડો ચણી તેમાં ચારા-પાણીની સગવડથી ‘રા’મધણને લલચાવીને પછી પૂરી દીધું. તેને ગિરસાસણની પાંજરાપોળમાં ખસેડવાનું નક્કી થયું. જ્યારે એ ‘રા’મધણને ખસેડવાનું શરૂ કર્યું ત્યાં વરસાદ તૂટી પડ્યો. ગાડામાં ચડાવી મહામુશ્કેલીએ એ ઢોરોને લઈ જતાં થોડી ગાયોનું મરણ થયું. બસ આટલી વાત. મહાજનની ભૂમ ઊઠી – અનિલ શાહને બરતરફ કરો. ખુલાસો કરવા મુખ્યમંત્રી સમક્ષ હાજર કર્યો. બધી વાત સાંભળી ઢેબરભાઈએ કહ્યું, “તમે જે કર્યું છે એ બરોબર કર્યું છે, પણ મહાજન સાથે હસીને વાત કરી હોત તો વાત આટલી હદ સુધી પહોંચી ન હોત.” મને ખાસ્સો ટેકો મળ્યો ગ્રામવિકાસના પ્રધાન શ્રી રતુભાઈ અદાણી પાસેથી. એમણે વરસાદ વરસાદે ‘રા’મધણ પૂરેલું એ વંડાની મુલાકાત લીધી અને ત્યારપછી મને પત્ર લખ્યો :

તારીખ : ૧૦ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૫૩

સ્નેહી ભાઈશ્રી અનિલભાઈ,

‘રા’મધણના પ્રશ્ને ઠીક ઠીક ચકચાર જગાવી છે, પણ હું માનું છું કે આ બધી ચકચાર વચ્ચે પણ તમે તો પૂરેપૂરા સ્વસ્થ હશો.

‘રા’મધણના એકેએક જીવને બની શકે તેટલી વધુ કાળજી લઈ સાચવવાનો પ્રયત્ન કર્યા પછી પણ બે-પાંચ ઢોર મરણ પામે તો એમાં કોઈનો દોષ નથી. આ વાત આપણે સમજીએ છીએ એનાથી વધારે સારી રીતે તો હિન્દુ સમાજને નામે આંદોલન જગાવનાર ભાઈઓ સમજે છે પણ તેઓ ગામ પ્રત્યેના પ્રેમને કારણે આ આંદોલન ચલાવી રહ્યા નથી. એમ હોત તો અત્યાર સુધી ગામો માટે એમણે ઘણું કર્યું હોત. પરંતુ દુઃખની વાત એ છે કે હિન્દુ સમાજમાં ગાયને નામે જે એક પ્રકારની આળી લાગણી પડી છે એને ઉરકેરીને, આવા પ્રસંગનો રાજકીય દષ્ટિએ જેટલો દુરુપયોગ થઈ શકે એટલો કરવા તેઓ ઈચ્છે છે. આપણો સમાજ એવો એક કમનસીબ દેશ છે કે જ્યાં, એક બાજુથી નવા યુગની અને નવી રચનાની વાત ચાલતી હોય ત્યાં બીજી બાજુથી આવી મૂર્ખાઈભરી વાતો પણ થઈ શકતી હોય અને એમને સાંભળનારા તથા માનનારા પણ મળી રહેતા હોય.

કેવા સંજોગોમાં, કઈ જાતના સમાજ વચ્ચે આપણે નવઘડતરનું કામ આગળ વધારવાનું છે એનો આવા પ્રસંગો આપણને ખ્યાલ આપે છે. આવા પ્રસંગોથી અકળાવવાનું તો હોય જ નહીં. મારા-તમારા જેવાને તો આવા પ્રસંગો નવું બળ આપી રહ્યા હોય છે.

– લિ. રતુભાઈ અદાણી

જેમ અનુભવ બળ આપે તેમ ઢેબરભાઈ અને રતુભાઈ જેવા નેતાઓનું માર્ગદર્શન, ટેકો પણ ઘણું બળ બક્ષે. અલબત્ત, આ દિવસોમાં મારી મનઃસ્થિતિ કેવી હતી એ યાદ નથી. પણ ઊંઘ ન આવી હોય એવી એકે રાત વિતાવી ન હતી એવો ખ્યાલ છે.

એક તાજો અનુભવ – સહભાગી સિંચાઈ-વ્યવસ્થાનો. ૧૯૮૫માં પ્રારંભ કર્યો ધરોઈ સિંચાઈ યોજનાના થલોટા ગામથી. પિયત મંડળી રચાઈ ગઈ. હવે કાચી નહેરને પાકી કરવાનું શરૂ કરવાનું હતું. એ માટે સિમેન્ટ, ઈંટો વગેરે સામાન લઈ જવા નહેરની બાજુના રસ્તા ઉપરના ખેડૂતોએ કરેલા દબાણને દૂર કરવાં જરૂરી હતાં. નહેરની શરૂઆતમાં જ એક રેવાભાઈ માસ્તરે દબાણ કરેલું એ ગામને ઉશ્કેરે. અમે સમજાવ્યા – નહેર પાકી થાય તેના લાભ ગણાવ્યા. માસ્તર માને નહીં. મુખ્ય ઈજનેરને થલોટા લઈ ગયા. એમની સમજાવટ માસ્તર પાસે નાકામયાબ. માસ્તર કહે થલોટામાં બધું સરખું ચાલતું હતું. ડીએસસી (ડેવલપમેન્ટ સર્પોર્ટ સેન્ટર) ગામમાં દાખલ થયું ત્યારથી જ ગામમાં ડખો થયો છે. કેમ આગળ વધવું ? ત્યારે કાર્યપાલક ઈજનેર કહે – હું દબાણ દૂર કરીશ. માસ્તર કહે હું બૈરાંઓને આડાં રાખીશ – ઈજનેરે છેડતી કરી છે એવી પોલીસમાં ફરિયાદ કરીશ. પણ કાર્યપાલક ઈજનેર ત્રિવેદીએ અગાઉથી પોલીસમાં ફરિયાદ કરી કે માસ્તર સરકારી કામમાં અડચણ ઊભી કરવાની ધમકી આપે છે માટે પોલીસ પાર્ટી થલોટા મોકલો. દબાણ દૂર થઈ ગયું. નહેર પાકી થઈ ગઈ. આજે દેશભરમાંથી ખેડૂતો અને ઈજનેરો થલોટા જઈ સહભાગી સિંચાઈની સમજ અને પ્રેરણા મેળવે છે. જ્યાં અમે થાકી રહ્યા'તા, મુખ્ય ઈજનેર હાર્યા ત્યાં કાર્યપાલક ઈજનેરનો ટેકો મળ્યો. બધાં બારણાં ખખડાવવાં; કોઈક ખૂલશે તેવી આશા ઠગારી નથી.

ગ્રામવિકાસના કામમાં અણપ્રીછેલા મુલકના, અજાણ્યા લોકોમાં વિશ્વાસ મૂકીને સંબંધ કેળવવાની અને કામ કરવાની પ્રેરણા મને ક્યાંથી મળી ?

આરંભની અનુકૂળતા

પુસ્તકો અને સાહિત્યની વાત કરું એ પહેલાં મને કેટલીક વિશિષ્ટ અનુકૂળતાઓ સાંપડી તેની વાત કરી લઉં. સંસ્કારનગરી ભાવનગરમાં સ્વાતંત્ર્યપોષક કેળવણીકાર ગિજુભાઈના બાળમંદિરમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ – કક્કો, બારખડી કે પલાખાં શીખ્યા સિવાય વાંચતાંલખતાં અને ગણિત આવડી ગયું. દક્ષિણામૂર્તિ વિનયમંદિરમાં માધ્યમિક શિક્ષણ – જ્યાં પરીક્ષા નહીં પણ સ્વાધ્યાય કરીને જાતે વાંચવા, વિચારવા, લખવાની અનુકૂળતા. દક્ષિણામૂર્તિના રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના વાતાવરણની સાથે જ ગાંધીજીની દેશવ્યાપી હવાનો સ્પર્શ. ૨૦મી સદીના ત્રીસીના દાયકામાં દેશમાં ગાંધીજી છવાઈ ગયેલા. તેમનાં વિવિધ આંદોલનોની હવાના સ્પર્શ દેશપ્રેમ, વંચિતો પ્રત્યે સક્રિય સહાનુભૂતિ, આચરણમાં કષ્ટ અને સમગ્ર જીવનમાં સહજતા વણાઈ ગયાં.

મુક્તિવાંછનાની હવાનો સ્પર્શ સઘન થયો ૧૯૪૨ના 'હિન્દ છોડો' સંગ્રામ વખતે. ભાવનગરની જેલમાં હું સહુથી નાનો, સહુનો લાડકો. મનુભાઈ પંચોલી 'દર્શક'નો પ્રીતિપાત્ર. મારા માટે એ ઉત્તમ પુસ્તકો મંગાવી વંચાવે. સ્નેહભર્યા માર્ગદર્શન હેઠળ સાહિત્યનો રસ કેળવાઈ મર્મગ્રાહી બને તેવી અનુપમ અનુકૂળતા મળી. શરદચંદ્ર, રવીન્દ્રનાથ, ટોલસ્ટોય, વિક્ટર હ્યુગો જેવા સમર્થોની કૃતિઓ વિશે મનુભાઈ સાથે થયેલા સંવાદો દ્વારા સમજાયું કે સાહિત્યસેવન તો મનોરંજનથી વિશેષ સંસારની ક્ષુદ્રતાની પાર પહોંચાડીને, ચિત્તનો મેલ નિતારીને નિર્મળ પ્રસન્નતા અર્પે છે. ઉત્તમ સાહિત્યના પરિસેવનથી ચિત્તની જે કેળવણી થઈ હશે તેમાં તો રવીન્દ્રનાથ, મેઘાણી અને દર્શકનાં પુસ્તકોનું મોટું પ્રદાન હશે – પરંતુ

તેમાં સૌથી મહત્ત્વની અને મારી ભવિષ્યની કારકિર્દી માટે પ્રસ્તુત અને ઉપકારક એ તો માનવી પ્રત્યેની ઉદાર દષ્ટિ. પ્રથમ પરિચયે જ તેને માપી લેવાની અને સારા-નઠારાનો સિક્કો ફટકારી દેવાની વૃત્તિમાંથી મુક્તિ. માનવીનાં બાહ્ય લક્ષણોની ભીતર અસલિયતની ખોજ. સાહિત્યસેવન મારા મિજાજને મઠારવામાં સહાયભૂત થયું હશે.

શરદચંદ્રની વાર્તા 'સ્વામી'

પરંતુ આજે વિકાસના કાર્યકરની સજ્જતાની દષ્ટિએ વાત કરી રહ્યો છું એના સંદર્ભે મને સૌથી મોટો લાભ મળ્યો છે શરદચંદ્રના સાહિત્યવાંચનથી. તેમની નવલકથાઓ, ખાસ કરીને, શ્રીકાંતના ચાર ભાગ વારંવાર વાંચવાની અને 'વિપ્રદાસ' એકથી વધારે વાર વાંચવાનો આનંદ મેળવ્યો છે. પરંતુ આજે વાત કરવાનો છું તે તો શરદચંદ્રની ટૂંકી વાર્તાઓની. એમાંની 'સ્વામી' અને 'એકાદશી વૈરાગી' ટૂંકી વાર્તાના વર્ગમાં આવે જ્યારે 'પલ્લી સમાજ'ને લઘુનવલ કહી શકાય. 'સ્વામી' વાર્તા વિશે એવી વાત સાંભળી છે કે 'સ્વામી'ની વાર્તા પ્રગટ થઈ ત્યારે રવીન્દ્રનાથના કોઈ સંપાદક સંબંધીએ ફરિયાદ કરી કે તેના સામયિકમાં ન છપાવતાં બીજાને કેમ મોકલી ? રવીન્દ્રનાથે કહ્યું કે, મેં તો હમણાં કોઈ ટૂંકી વાર્તા લખી જ નથી ! જ્યારે તેમને 'સ્વામી' બતાવવામાં આવી ત્યારે એમણે વાંચીને કહ્યું કે, આ વાર્તા મેં લખી હોત તો કેટલું સારું ! સૌદામિની આ કથાનું મુખ્ય પાત્ર. મામાના ઘરે લાડકોડમાં ઊછરેલી અને વાદવિવાદમાં જોડાવા ઉત્સુક, પડોશના સમૃદ્ધ કુટુંબના એક યુવાન નરેન સાથે પ્રીતથી બંધાય છે, આકર્ષણ થાય છે. પરસ્પર પ્રીતના બોલ અપાય છે, પરંતુ તેનાં લગ્ન તો બધી બંગાળી છોકરીઓનાં થાય છે તેમ ચિતોર ગામના રાધામોહન મુખોપાધ્યાયના પુત્ર ઘનશ્યામ સાથે નક્કી થાય છે અને નિર્વિઘ્ને લગ્ન થયા પછી સૌદામિની પતિના સંસારમાં પ્રવેશે છે. કથા છે સૌદામિનીના પરિવર્તનની. પરંતુ મને રસ પડ્યો તે પતિ ઘનશ્યામનો ધીમે ધીમે વાચકને જે પરિચય થાય છે તેમાં. શરદચંદ્રની ખૂબી એ છે કે એ કોઈ પાત્રની અસાધારણ પ્રકૃતિનો પરિચય પણ સાધારણ પ્રસંગોથી કરાવે છે. સૌદામિનીએ નક્કી કર્યું હોય છે કે, કોઈ અન્ય સાથે લગ્ન થશે તો તે પોતાની જુદી પથારીમાં સૂવાનું કરશે. તેણે પતિના શયનખંડમાં નીચે સાદડી નાખી સૂવાનું રાખ્યું છે. સૂવાની બાબતમાં થોડા દિવસ પછી પતિ એટલું જ કહે છે કે, નીચે સૂવાથી કોઈ દિવસ શરીર બગડે. બીજી પાટ ગોઠવી પથારી મોટી કરવાનું સૂચવે છે. સૌદામિનીને તેનો ખપ નથી પરંતુ ઘરના ખર્ચનો ભાર ઉપાડતા પતિની કુટુંબનાં સહુ સરાસર ઉપેક્ષા કરે છે અને છતાં તેમને તો જાણે કદી થાક લાગતો જ નથી. દુઃખ નામે તેમને પીડા કરી શકતું નથી એવા શાંત, સહનશીલ. બધી વાતમાં કહે, 'મારે આટલું બહુ છે.' પતિ તરફ સૌદામિનીનો અણગમો તો હતો જ પરંતુ તેમની તરફ આટલો બધો અન્યાય, ઉપેક્ષા જોઈ સૌદામિનીને અંગેઅંગ ઝાળ ઊઠવા લાગી છે. નાના નાના પ્રસંગોમાં પતિની વહારે ધાવા પ્રયત્ન કરે છે અને સાસુ સાથે કે દેરાણી સાથે ઝઘડો કરી બેસે છે. રાત્રે પતિ સૂવા માટે શયનખંડમાં આવે છે, પણ તેમના માટે પોતે ઝઘડો કર્યો એ વાત કોઈએ કરી નહિ તે જાણવા સૌદામિની ઉત્સુક હોય છે. પતિ કાંઈ બોલ્યા વિના સૂઈ જાય છે. પરંતુ સૌદામિની ઊંઘી શકતી નહોતી. પોતાના ચિત્તમાં બે ઊલટા પ્રવાહ એકસાથે વહેતા જોઈ સૌદામિનીને અજબ લાગે છે.

થોડા દિવસ પછી સૌદામિનીનું માથું દુઃખતું હતું. ઊંઘ આવતી નહોતી, પરંતુ તંદ્રામાં

હશે ત્યારે જાગીને જોયું તો પતિ તેને પંખો નાખી સુવાડી રહ્યા છે. પછી કપાળે દવા ઘસી રહ્યા છે. સૌદામિનીને ખ્યાલ આવી રહ્યો છે કે, પતિ પ્રત્યેના તેના અણગમા વિશે જાણવા છતાં પતિ પોતાનું જે કર્તવ્ય સમજે છે તે ચૂકતા નથી. પતિની આવી ક્ષમાશીલ વૃત્તિ સૌદામિની સમજી શકતી નથી, પરંતુ એ સભાન થતી જાય છે કે સ્ત્રી તરીકેનું કર્તવ્ય એક દિવસ પણ તેણે બજાવ્યું નથી, તો પણ પતિ તરીકેનો અધિકાર વાપરી સૌદામિનીનું અપમાન તેણે કદી કર્યું નથી.

કથાનો ખરો વળાંક આવે છે નરેનના આગમનથી. સૌદામિનીના દિયરના મિત્ર હોવાના દાવે એ આવ્યો છે, પરંતુ તેનો હેતુ છે સૌદામિની સાથેના તેના પ્રેમને તાજો કરવાનો. તે એક દાસી મારફત જાણી ગયો છે કે સૌદામિની પતિ સંગાથે સૂતી નથી. એ તેનો અર્થ એવો કરે છે કે સૌદામિની હજુ તેની જ છે. નરેન સાથેના સૌદામિનીના વર્તનથી ઘરનાં સૌ ચોંકી ઊઠે છે, લગભગ સૌદામિનીના બહિષ્કાર જેવું કરે છે, પરંતુ પતિ તો હંમેશના જેવો સૌમ્ય અને પ્રેમાળ. સૌદામિનીને પતિ પ્રત્યે આદર વધતો જાય છે, પરંતુ તેનામાં વિશેષ વિશ્વાસ મૂકી શકતી નથી.

નરેન તેને નસાડી જાય છે. કોઈ અજાણ્યા સ્થળે સૌદામિનીને રાખી છે. નરેન તેને મળવા આવે છે ત્યાં સુધીમાં સૌદામિનીને હવે સૂર્યપ્રકાશ જેવું સ્પષ્ટ દેખાઈ રહ્યું છે કે તેનો પતિ કોઈ સામાન્ય માણસ નથી. તેને છોડીને એ નાસી આવી એ કેવી મોટી ભૂલ કરી છે ? તેનું મન, તેનું રોમેરોમ પતિ પાસે જવા તલસી રહ્યું છે. જ્યારે નરેન તેને મળવા આવે છે ત્યારે સૌદામિનીની એક જ માંગણી છે – પતિ પાસે પહોંચાડી દે. નરેન કહે છે કે, પતિ તેને સંઘરશે નહિ. ત્યારે સૌદામિની કહે છે કે ઘરના નહિ રાખે, પરંતુ તેઓ મને માફ કરશે તેમાં સંદેહ નથી. સાચેસાચી માફી માંગીએ તો તેમનાથી ના કહેવાતી નથી તે તેમના મોંએ જ જાણ્યું છે. ખાધાપીધા વિના સૌદામિની થોડા દિવસ વિતાવે છે. દરમિયાનમાં દાસી મારફત તેના પતિને તેની પરિસ્થિતિની જાણ થાય છે. એ જાતે જ સૌદામિનીને લઈ જવા આવે છે અને એટલું જ કહે છે કે, “તારે કશું જ કહેવાની જરૂર નથી. હું બધું જાણું છું. તું મારી જ છે. ઘેર ચાલ.”

સૌદામિનીનું તો સંપૂર્ણ પરિવર્તન થઈ જ ચૂક્યું છે. જેને તેણે ગમાર જેવો ગણેલો તે ઘનશ્યામ ભારે સમર્થ માણસ છે તેની પ્રતીતિએ સૌદામિનીને સંપૂર્ણ સમર્પણ માટે તત્પર કરેલી છે. અંતર્યામીને એટલી જ પ્રાર્થના કરે છે કે કેવળ પતિના ચરણકમળમાં માથું મૂકી શકે એટલી ઘડી પોતાને સચેતન રાખે.

કથા અહીં પૂરી થાય છે. સૌદામિનીનું સંપૂર્ણ પરિવર્તન થયું છે અને સાથે જ વાયકના મનમાં પ્રકાશ રેલાય છે. સૌદામિની જેવી પ્રભાવશાળી છોકરીને કેવા અતિ સામાન્ય ઉમરવાન સાથે પરણાવી દીધી ? તેવા ભાવથી વાયકને કથા આરંભે ઘનશ્યામનો પરિચય થાય છે અને કથા પૂરી થતાં સુધીમાં વાયકના ચિત્તમાં પણ સૌદામિનીની માફક એવી સમજણ સ્થિર થાય છે કે સામાન્ય દેખાતા માણસ કેવા ગુણિયલ હોઈ શકે, તેમનામાં કેવી ગુપ્ત મહાનતા હોઈ શકે !

એકાદશી વૈરાગીની કથા

‘સ્વામી’ વાર્તામાં સૌદામિનીને આસ્તે આસ્તે કષ્ટમય માર્ગે સાંગોપાંગ ક્ષમાશીલ

પતિની અસલી પહેચાન થાય છે તેની વાત છે. પતિના બાહ્ય સ્વરૂપથી સૌદામિની જેમ વાયકને પણ પ્રસંગ પરથી પ્રસંગ ખૂલતા જાય છે તેમ પતિ ઘનશ્યામના શાંત તેજનો પરિચય થાય છે, પરંતુ ‘એકાદશી વૈરાગી’ વાર્તામાં તો એક ખોળિયામાં વસતી બે ભિન્ન પ્રકારની વ્યક્તિને ઉદ્ઘાટિત કરવાનું અસાધારણ કૌશલ શરદચંદ્રે સિદ્ધ કર્યું છે. ઘણાં વર્ષો પછી, દાયકાઓ પછી, હમણાં પાછી આ વાર્તાઓ વાંચતાં ‘એકાદશી વૈરાગી’ વધારે પ્રાવીણ્યયુક્ત અને અસરકારક લાગે છે. માણસને ઓળખવામાં અને તેનું માપ કાઢવામાં ઉતાવળ કરીએ તો કેવી જબરી થાય ખાઈ જઈએ તેની ‘એકાદશી વૈરાગી’ વાર્તા અમીટ છાપ મૂકતી ગઈ છે.

કાળીદહ ગામમાં મુખ્ય વસ્તી બ્રાહ્મણોની. તેવા બ્રાહ્મણ કુટુંબના અપૂર્વે કલકત્તામાં બી.એ. ભણીને પોતાને ગામ પાછા ફરી ગામના અનેકવિધ ઉદ્ધારનાં કામમાં ગામના યુવાનોને જોડી દીધા છે. શાળાની લાયબ્રેરીની દરિદ્રતા જોઈ બીજી લાયબ્રેરી ઊભી કરવા તેણે કમર કસી છે. પૈસા ઉઘરાવવાનું શરૂ કર્યું. શાળાના મકાનની બાજુમાં એકાદશી વૈરાગીનું ઘર હતું. તેણે કશોક સામાજિક અપરાધ કરેલો એટલે ગામલોકોએ તેના ધોબી, હજામ, મોદી બંધ કરેલ. દસેક વર્ષથી તે ચાર ગાઉ દૂર બાડૈંપુર ગામમાં રહેવા ગયો છે. ધીરધારનો ધંધો કરે છે અને નર્ચો મખ્ખીચૂસ છે એ જાણી અપૂર્વે નક્કી કરે છે કે લાયબ્રેરી માટેની જરૂરી રકમમાંથી અડધો ભાગ એકાદશી પાસેથી જ ઉઘરાવવો. જો આનાકાની કરે તો બાડૈંપુરમાં પણ તેનો સામાજિક બહિષ્કાર થાય તેવી યોજના યુવક મંડળીએ ઘડી કાઢી.

એક સવારે અપૂર્વની સરદારી નીચે યુવક મંડળી એકાદશીને ઘેર પહોંચી. ૬૦ વર્ષ ઉપરના સુક્કા, શુષ્ક એકાદશીને જોઈ આ માણસ લોકોને બાળીને ખાક કરવા માટે પોતાના સમસ્ત પ્રાણ નિચોવી રહ્યો છે તેવું યુવકોની મંડળીને લાગે તેવું હતું. લાયબ્રેરીના ફાળા માટે જ્યારે અપૂર્વે માંગણી કરે છે ત્યારે એકાદશીનું ધ્યાન એક બાઈ પાસેથી વ્યાજના બે આના કઢાવવા ઉપર કેન્દ્રિત થયું છે. પછી બીજા દેણદાર પાસેથી રૂ. ૨/-ના ધિરાણ સામે વ્યાજના એક આના ઉપરાંત બે પૈસા કઢાવવા તેની કાછડી તપાસે છે. એ જોઈ અપૂર્વે થાકે છે. ફાળાની ચોપડી એકાદશી તરફ ફેંકી યોગ્ય રકમ લખવા એકાદશીને કહે છે ત્યારે થોડી રકમક પછી એકાદશી બોલ્યો, “કો’ક દિવસ આવીને લઈ જજો. ચાર આનાથી ઓછું આપીએ તો ખોટું દેખાય.” અપૂર્વને, તેની સાથી મંડળીને રોષ ચઢે છે અને જ્યારે બાડૈંપુરમાં સામાજિક બહિષ્કારની ધમકી આપે છે ત્યારે હાજર સૌને આનંદ થાય છે. વાયકમાં પણ એકાદશી સામે પૂર્વગ્રહ બંધાતો આવે છે.

જે સામાજિક બહિષ્કાર માટે એકાદશીને કાળીદહ ગામ છોડવું પડ્યું તેની વાત હવે રજૂ થાય છે. વૈરાગીની ઓરમાન બહેન નાની ઉંમરે વિધવા થયેલી. એકાદશી તેને પોતાને ઘરે રાખી પ્રેમથી ઉછેરે છે. ઉંમર અને બુદ્ધિના સ્વાભાવિક દોષે બહેન કુળ બહાર નાસી જાય છે. ભૂખ અને ઉજાગરો વેડી ગામેગામ રખડી એકાદશી બહેનનો પત્તો મેળવીને તેને પોતાને ઘેર લઈ આવે છે. નાતનો આગ્રહ છે કે એકાદશીએ બહેનને ઘરબહાર કાઢી મૂકવી. જો એ તેમ ન કરે તો તેને હુક્કા-પાણી બંધની સજા થશે. એકાદશીએ ગામ છોડ્યું, બહેન ના છોડી. જ્યારે આ બધી વાત કોઈ જુસ્સાભરે તાજી કરી રહ્યું હતું ત્યારે એકાદશી દયાભરી દષ્ટિથી મૂંગી પ્રાર્થના કરી રહ્યો હતો તે જોઈ વાયક પણ કૂણો પડે તેવું બને, પરંતુ ફાળાની

બાબતમાં વૈરાગી કૂણો પડ્યો નહીં. અપૂર્વને ખાતરી થાય છે કે એના માટે પૈસો એ જ સર્વસ્વ છે. મંડળી ઊભી થઈને જવાનું કરે છે, પરંતુ એક ઘટના જોવા માટે રોકાઈ જાય છે. એક વિધવા તેના છોકરાને લઈને આવી છે. તેના સસરાએ ૫૦૦/- રૂપિયા એકાદશી પાસે થાપણ રૂપે મૂકેલા – એમ મરતાં પહેલાં બાઈને કહેલું. બાઈ પાસે રૂપિયા મૂક્યાનો કોઈ દાખલો નથી, કોઈ સાક્ષી નથી, ક્યારે મૂક્યા તેની જાણ પણ નથી. એકાદશીનો મુનીમ ઘોષાલ જ્યારે બાઈને કહે છે, કે દાખલા, સાક્ષી વિના કાંઈ પૈસાનો હિસાબ થાય નહિ ત્યારે બાઈ રડી પડે છે. પણ રડવાથી એકાદશી પાસે કાંઈ વળે નહિ તે સૌ જાણે છે, આપણે સૌ વાચકો પણ. ત્યાં એકાદશી ધડાકો કરે છે – કોઈ ૫૦૦/- રૂપિયા મૂકી ગયેલું અને લેવા નથી આવ્યું તેવું તેને કંઈ યાદ છે. એકાદશી મુનીમને જૂના ચોપડા તપાસી જવાનું કહે છે તો એ આનાકાની કરે છે. ઓરડામાં આડશે ઊભી ઊભી આ બધું જોતી, સાંભળતી એકાદશીની બહેન જ્યારે આગ્રહ કરે છે ત્યારે મુનીમ જૂના ચોપડા તપાસી ૫૦૦/- રૂપિયાની જમા રકમની નોંધ શોધી કાઢે છે. એકાદશી તેમાં વ્યાજ ઉમેરી બાઈને ૭૫૦/- રૂપિયા જમા છે તેમ જણાવે છે એટલું જ નહીં, મુનીમ પાસેથી ચોપડો લઈ તેના ખાતે સાચાં મોતી પણ જમા કરાવેલાં તેની નોંધ પણ શોધી કાઢે છે.

યુવક મંડળી જ્યારે એકાદશીના ઘરેથી બહાર નીકળે છે ત્યારે કેવળ અપૂર્વના મનમાં ભારે તોફાન મચી રહ્યું હતું એમ વાર્તાકાર કહે છે. વાચકનું પણ પરિવર્તન જ થાય છે. એકાદશી ધીરધારના ધંધામાં કેટલો ફૂર અને કંજૂસ છે એ જાણી અપૂર્વની માફક વાચકને પણ તેના પ્રત્યે ઘૃણા થયેલી, પરંતુ જ્યારે અપૂર્વ અને વાચક જાણે છે કે આ જ એકાદશી તેની ઓરમાન બહેન માટે જિંદગીભર પારાવાર ખુવાર અને હેરાન-પરેશાન થયો છે અને એક અજાણી વિધવા બાઈના કહેવા માત્રથી, કશી પહોંચ કે સાક્ષી વિનાની ૫૦૦/- રૂપિયા જેવી એ સમયની માતબર જમા રકમ તેમાં વ્યાજ ઉમેરે છે અને સાચાં મોતી કષ્ટ લઈને શોધી કાઢે છે. આમ, એકાદશી વૈરાગીનું પૂરું સ્વરૂપ છતું થતાં જ અપૂર્વની તેમ વાચકની ઘૃણા પણ ઓગળી-ઓસરી જાય છે. એટલું જ નહીં, અડધુંપડધું જાણીને ઉતાવળે કોઈના ચારિત્ર્ય વિશે મત બાંધવામાં કેવો અન્યાય થઈ જાય તેની સમજ પાકી થાય છે. સંસારમાં સૌને, ખાસ કરીને જેને અપરિચિતો સાથે મોટા પાયે કામ કરવાનું છે તેણે માણસને પિછાનવામાં કેટલી ધીરજ જોઈએ તેનાં બોધ-સમજ કશાય દેખીતા ઉપદેશ વિના પ્રાપ્ત થાય છે.

લઘુનવલ ‘પલ્લી સમાજ’

છેલ્લે વાત કરવા માંગું છું શરદચંદ્રની લઘુનવલ ‘પલ્લી સમાજ’ની. ગ્રામવિકાસમાં કામ કરવા માટે જોડાનાર કાર્યકરો માટે આ વાર્તા મને એટલી અસરકારક લાગેલી કે કોમ્યુનિટી ડેવલપમેન્ટમાં કામ કરતા અન્ય વિકાસ અધિકારીઓને ‘પલ્લી સમાજ’ની નકલો પહોંચાડેલી. ગ્રામવિસ્તારમાં પ્રવર્તતાં અજ્ઞાન, સંકુચિતતા, રૂઢિચુસ્તતા, ગરીબી, સમાજ પરની મુઠ્ઠીભર માણસોની અનુચિત પકડ – આ બધાં વચ્ચે બુનિયાદી પરિવર્તનનાં બળો ઊભાં કરવાનું સહેલું ન હોય એ દેખીતું છે, પરંતુ એ કેવળ બુદ્ધિથી સમજવાની વાત નથી. ગ્રામવિસ્તારમાં કામ કરવાની તૈયારીમાં માત્ર ગણતરીઓ અને દલીલો પૂરતી નથી. પરિસ્થિતિમાં પસાર થઈને, તેના વલોપાત ભોગવી જે કોઈ અક્ષત પાર ઊતર્યું હોય તેના

અનુભવોનો પરિચય પ્રેરણાદાયી બને. હવે ‘પલ્લી સમાજ’ના કથાલોક તરફ વળીએ.

કલકત્તામાં ભણીગણી જમીનદારનો પુત્ર રમેશ પોતાના ગામમાં વિકાસનું કામ કરવા માગે છે. રમેશના મનમાં પોતાના ગામની ગુલાબી કલ્પના છે. ‘પલ્લી સમાજ’ સ્વરાજ પહેલાંની, ગાંધીજીના ગ્રામ-સુધારણાના કાર્યક્રમની યે પૂર્વની. રમેશ કોઈ યોજના સાથે પોતાના ગામમાં પરત નથી આવ્યો. તેની સામે જે કોઈ પ્રશ્ન દેખાય છે તેને ઉકેલવા લાગી જાય છે. નિશાળને સુધારે છે. નવી નિશાળ શરૂ કરાવે છે. રસ્તો બાંધવાની પેરવી કરે છે. તેમાં સહકાર મળવો તો દૂર રહ્યો, લોકો ટીકા કરે છે કે રસ્તો સમો કરવામાં રમેશને જ કોઈ સ્વાર્થ હશે. સ્વાર્થ વિના કોઈ કાંઈ કરે એ ગામલોકોની કલ્પના બહારનું હતું. ગામમાં તેનો એક સગો વેણીમોહન તેને સમજાવે છે કે ખેડૂતો પાયમાલ થશે તો પૈસા લેવા આવશે. પોતાની જમીન ગીરવે મૂકશે અને છેવટે પોતાની મિલકત વેચશે. લોકો મુશ્કેલીમાં મુકાય તો જ જમીનદારી વધે. રમેશ તેનાં વડીલ જેઠાઈમા વિશ્વેશ્વરી પાસે જઈને વારંવાર કહે છે, “અહીં હું એક ક્ષણ પણ ટકી શકું તેમ નથી. મારા પ્રાણ રહી-રહીને ડુબકાં મારે છે.” તેના સદ્ભાગ્યે આ વિશ્વેશ્વરી જેઠાઈમા તેને બળ પૂરું પાડે છે. ‘ચિડાઈને જન્મભૂમિ છોડી દેવા માગે છે, તે કહે જો, રમેશ, તારી ચીડને યોગ્ય માણસ અહીં છે કોણ ?’ પ્રાણહીન, વિવર્ણ, વિકૃત શબને વળગી રહેવામાં જ હતભાગ્ય ગ્રામસમાજ સાચો ધર્મ માને છે અને તેની ઝેરી ગંદકીમાં અધ:પતનને માર્ગે રાતદિવસ લપસી રહ્યો છે તેમ સમજ્યા પછી પણ રમેશ વિશ્વેશ્વરીનો આદેશ માથે ચડાવીને કહે છે, – “જેઠાઈમા, અહીં મૃત્યુ આવે તો પણ હજારગણું બહેતર છે. પણ દુર્ભાગી ગામને છોડી બીજે ક્યાંય નહીં જાઉં.”

જેઠાઈમા ચેતવે છે, “પૃથ્વીમાં ભલું કરવાનો ભાર પોતાના પર લીધો છે તેના શત્રુની સંખ્યા હંમેશાં વધતી આવે છે. તેમની બીકે જેઓ પાછા હટી જાય છે, તેમના ટોળામાં તુંયે ભળી જશે તોયે ચાલવાનું નથી ભાઈ. આ ગુરુભાર ભગવાને તારા માથે નાખ્યો છે, આ તારે જ ઉપાડવો પડશે.”

પ્રસંગ પછી પ્રસંગ રમેશને હતાશા ભણી ધકેલે છે. રમેશ જે સહજતાથી રોષે ભરાય છે, હતાશ થાય છે, ગામ છોડીને નાસી જવાનું વારંવાર વિચારે છે તેથી વાચકને એ વધારે આત્મીય લાગે છે. જન્મભૂમિ તેની એકલાની નથી તેવી રમેશની દલીલનો જેઠાઈમા પ્રેમપૂર્વક જે જવાબ આપે છે, તે લોકસહકાર મેળવવાનું કામ ઉપાડે એ સૌ કર્મશીલોને ખપમાં લાગે તેવો છે, “એ કેવળ તારી જ મા છે, એટલે જ આટ-આટલા લોકો હોવા છતાં કોઈના કાને તેનું રુદન પહોંચી શક્યું ન હતું. આવતાવેત જ તેં એ સાંભળી લીધું.”

બીજાને ઉપયોગી થવાનો વ્યવસાય જે કોઈ સ્વીકારે તેને મગજમાં એવી ધૂન લઈને મંડ્યા રહેવું પડે છે કે, એ કામની પોતાને એકલાને જ ગરજ છે. બાકીના સૌ જો તેમાં જોડાય – સંકળાય તો જાણે તેની ઉપર ઉપકાર કરે છે. જેમની સેવા કરવાની કોશિશ થાય છે તેઓ સુધ્યાં તેની કદર ન કરે તેવું બને તો પણ પોતાના કામમાં લાગી રહેવું તેનું નામ ‘ધરાર વિકાસ’. વિપરીત પરિસ્થિતિ રમેશને જેલ સુધી લઈ જાય છે, પરંતુ રમેશનો વિના વાંકે ભોગવાતો જેલવાસ તેની લોકપ્રિયતામાં નવો જુવાળ લાવે છે. હિન્દુ-મુસલમાન તમામ ગરીબ વસ્તી એકપ્રાણ થઈ જાય છે. એ જ્યારે જેલમાંથી બહાર આવે છે ત્યારે તેની બધી યાતનાઓ પૂરી થઈ ગઈ હોય છે. વિશ્વેશ્વરીએ કહેલું, “ભલું કરવું છે તેમ કહેવાથી

ભલું કરી શકાતું નથી. શરૂઆતમાં અનેક નાનાંમોટાં પગથિયાં વટાવવાની ધીરજ હોવી જોઈએ. બહારથી આવી ભલું કરવા જવામાં અનેક વિટંબણા રહેલી છે, એ ભારે કામ છે. પહેલાં ભળવું પડે છે, સૌની સાથે સુખ-દુઃખમાં એકતા અનુભવ્યા વિના કદી કોઈનું પણ ભલું કરી શકાતું નથી.”

જેઓને ભાગે આવું ધરાર વિકાસનું કામ આવ્યું છે તેઓ વિટંબણા, નિરાશા, છળકપટ, ઉપેક્ષાના આઘાતો સહન કરી શકે, લોકોની સુષુપ્ત શક્તિને જગાડવાની શ્રદ્ધા ટકાવી શકે અને અનેક યોજનામાં પાછા પડવાનું થાય ત્યારે જે કંઈ નાનીમોટી સફળતા મળે તેમાંથી બળ મેળવી, પોતાનો દીપ જલતો રાખવા માંગતા હોય તેમને ‘પલ્લી સમાજ’ જેવી કથાનું સેવન ઉપયોગી થશે.

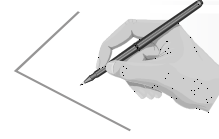

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને ‘પરબ’ના લવાજમ અંગે :

- ❖ ‘પરબ’ દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ❖ ‘પરબ’ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ❖ ‘પરબ’નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- ❖ વિદ્યાર્થીઓ માટે ‘પરબ’નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે, પ્રમાણપત્ર સાથે બીડવું.
- ❖ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં ‘પરબ’ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ❖ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે.
- ❖ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ❖ ‘પરબ’ લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ❖ ‘પરબ’માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ❖ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઇનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવા તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ❖ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો જ અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ રદ ગણાવી.

સાહિત્યવૃત્ત

સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ

સાહિત્ય અકાદેમી - દિલ્હીના વર્ષ ૨૦૦૬ના ઉત્તમ પુસ્તકો માટેના પુરસ્કાર

સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્હીની તા. ૨૧-૧૨-૨૦૦૬ના રોજ મળેલી કાર્યવાહક સમિતિએ દેશની ૨૪ ભાષામાં વર્ષ ૨૦૦૬નાં ઉત્તમ પુસ્તકો માટે પુરસ્કારો ઘોષિત કર્યાં છે. પુરસ્કારની રકમ રૂ. ૫૦,૦૦૦ છે, જે તામ્રપત્ર સાથે પુરસ્કારવિજેતાઓને ફેબ્રુઆરીમાં અપાશે.

ભાષા	કૃતિ અને પ્રકાર	લેખક
૧. અસમિયા	ચેનેહ જોરીર ગંથી (ટૂંકીવાર્તા)	અતુલાનંદ ગોસ્વામી
૨. બંગાળી	ધ્રુવપુત્ર (નવલકથા)	અમર મિત્ર
૩. બોડો	Sanmwkhangari Lamajwng (નવલકથા)	કતીન્દ્ર સ્વર્ગીયરી
૪. ડોગરી	કોરે કાકલ કોરે ભલિયાં (કવિતા)	દર્શન દર્શી
૫. ગુજરાતી	આટાનો સૂરજ (નિબંધ)	રતિલાલ ‘અનિલ’
૬. હિન્દી	સંશયાત્મા (નવલકથા)	શાનેન્દ્ર પતિ
૭. કન્નડ	માર્ગ (નિબંધ)	એમ. એમ. કાલબુર્ગી
૮. કાશ્મીરી	યાદ આસમનન હિંજ (કવિતા)	શક્તી શૌક
૯. કોંકણી	જય કઈ જુઈ (નિબંધ)	દત્ત દામોદર નાઈક
૧૦. મૈથિલી	કાઠ (ટૂંકીવાર્તા)	વિભૂતિ આનંદ
૧૧. મળયાલમ	ચુવન્ના ચિંઘલ (ટૂંકીવાર્તા)	એમ. સુકુમારન્
૧૨. મણિપુરી	નુન્ગશીબી ગ્રીસે (પ્રવાસ)	શરતચંદ ધિયમ્
૧૩. મરાઠી	ભૂમિ (નવલકથા)	આશા બાગે
૧૪. નેપાળી	દ્રોહ (નવલકથા)	ભૂમ દહાબ
૧૫. ઓડિયા	સ્વરોદય (કવિતા)	બંસીધર સારંગી
૧૬. પંજાબી	ઈશક બાજ નમાઝદા હઝ નહિ (નાટક)	અજમેર સિંઘ ઔલાખ
૧૭. રાજસ્થાની	પુર્ણમિદમ્ (નાટક)	લક્ષ્મીનારાયણ રંગા
૧૮. સંસ્કૃત	તવ સ્પર્શ સ્પર્શ (કવિતા)	હર્ષદેવ માધવ
૧૯. સાંતાલી	ગુરુ ગોમકે પોંડેત રઘુનાથ મુર્મુ (જીવનચરિત્ર)	રામચંદ્ર મુર્મુ
૨૦. સિંધી	ધરતી-આ-જો-સાદ (નાટક)	કીરત બાબાની
૨૧. તમિળ	અકયાથુ કકુ અદ્વૈતવેન્ડુ (કવિતા)	મુ. મેથા
૨૨. તેલુગુ	અસ્તિત્વાનન્દમ્ આવલી તીર્ણા (ટૂંકીવાર્તા)	મુનિપલ્લે રાજુ

૨૩. ઉર્દૂ રાસ્તા ઓર મૈં (કવિતા) મખમૂર સૈદી
૨૪. અંગ્રેજી પુરસ્કાર નિર્ણયની પ્રક્રિયામાં –

૬ ત્રણ સભ્યોની બનેલી જ્યુરીનો બહુમતી નિર્ણય સૂચવે છે, બાકીના પુરસ્કાર ત્રણ સભ્યોની સર્વાનુમતીથી નિર્ણયિત.

ગુજરાતીમાં પુરસ્કાર ૨૦૦૬

વર્ષ ૨૦૦૬ના અકાદેમીના પુરસ્કાર માટે અંતિમ તબક્કામાં નીચેની કૃતિઓ પસંદ (શોર્ટલિસ્ટ) થઈ હતી :

આટાનો સૂરજ	રતિલાલ 'અનિલ' (નિબંધ)
ડાહ્યા પશાની વાડી	મોહન પરમાર (નવલકથા)
એક અસ્વાન સુખી જીવન	જયંત ગાડીત (નવલકથા)
હાસ્ય એટલે પ્રભુ સાથે મૈત્રી	બકુલ ત્રિપાઠી (હાસ્યનિબંધો)
લોકસાહિત્ય : વિભાવના અને પ્રકાર	હસુ યાજ્ઞિક (લોકસાહિત્યનું વિવેચન)
નવા દેશ – નવા વેશ	પ્રવીણ દરજી (પ્રવાસ)
શબ્દ અને સંસ્કૃતિ	ધીરુભાઈ ઠાકર (વિવેચન)

ત્રણ સભ્યોની નિર્ણાયક સમિતિ(જ્યુરી)એ વર્ષ ૨૦૦૬ના પુરસ્કાર માટે સર્વાનુમતે રતિલાલ 'અનિલ'ની કૃતિ 'આટાનો સૂરજ'ને પસંદ કરી હતી.

નિર્ણાયક સમિતિના સભ્યો હતા : ૧. સુરેશ દલાલ, ૨. શિરીષ પંચાલ, ૩. બળવંત જાની, શ્રી રતિલાલ 'અનિલ'ને હાર્દિક અભિનંદન.

ભોળાભાઈ પટેલ

આવાહક (કન્વીનર), ગુજરાતી સલાહકાર સમિતિ, સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્હી

કાવ્યલેખન શિબિર

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદેમી અને પ્રાંતિજ આર્ટ્સ કોમર્સ કોલેજના સંયુક્ત ઉપક્રમે ૧૩ ડિસેમ્બરે કાવ્યલેખન શિબિરનું આયોજન થયું હતું. જેનું ઉદ્ઘાટન પ્રવીણ દરજીએ કર્યું હતું અને અધ્યક્ષસ્થાને પ્રો. કે. એસ. શાસ્ત્રી હતા.

'ચારણી સાહિત્ય : સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ' પર પરિસંવાદ

અખિલ ભારતીય સાહિત્ય પરિષદ અને રાજસ્થાન સાહિત્ય અકાદેમી, બીકાનેરના સંયુક્ત ઉપક્રમે ઓક્ટોબરમાં 'ચારણી સાહિત્ય : સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ' પરિસંવાદ થઈ ગયો. અધ્યક્ષસ્થાને સૌરાષ્ટ્ર યુનિ.ના કુલપતિ ડૉ. કમલેશ જોષીપુરા અને અતિથિવિશેષ તરીકે બળવંત જાની હતા. ઉદ્ઘાટન પ્રવીણભાઈ મણિયારે કર્યું હતું. પરિસંવાદમાં ચાર સત્રો હતાં.

ગુજરાતી ભાષાસમૃદ્ધિ કાર્યશિબિર

અક્ષરા, જિલ્લા શિક્ષણાધિકારીશ્રીની કચેરી અને સ્વામી શ્રી વિદ્યાનંદનું વિદ્યાવિહારના સંયુક્ત ઉપક્રમે વડોદરાની માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકો માટે 'ગુજરાતી ભાષા સમૃદ્ધિ કાર્યશિબિર'નું આયોજન થયું હતું.

હેમલ ભટ્ટનાં બે પુસ્તકોનું વિમોચન

હેમલ ભટ્ટ કૃત 'ચતુરાઈનો વિજય' અને 'કલાકૌશલ્ય – એન્જોય આર્ટ' પુસ્તકોનું વિમોચન દીપક ભટ્ટ (માહિતી નિયામક, રાજકોટ) અને ચિત્રકાર પ્રતાપસિંહ જાડેજાએ કર્યું હતું.

'કૂવો'નો હિન્દી અનુવાદ

સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્હી પુરસ્કૃત ગુજરાતી નવલકથા 'કૂવો' – લેખક અશોકપુરી ગોસ્વામી-નો હિન્દીમાં અનુવાદ સાહિત્ય અકાદેમી – દિલ્હીએ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. શ્રી યોગેન્દ્રનાથ મિશ્ર અનુવાદક છે.

ગુજરાત કેળવણી પરિષદ અંગે અપીલ

ગુજરાત કેળવણી પરિષદ શિક્ષકસંજ્ઞતા અને નિષ્ઠા તથા વાલીજાગૃતિ અંગે ગુજરાતમાં કાર્યક્રમોનું આયોજન થાય તેની અપીલ કરે છે. રસ ધરાવનારે શ્રી અરવિંદભાઈ દેસાઈ, પ, થિયોસોફિકલ હા. સોસાયટી, રસરંજન સામે, વિજય ચાર રસ્તા, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯, ફોન ૨૬ ૪૦૩૧૮૬નો સંપર્ક સાધવો.

'ધ એસોન્શિયલ ગાંધી'નો લોકાર્પણવિધિ

ભારતીય વિદ્યાભવન – મુંબઈ સર્વોદય મંડળના ઉપક્રમે જ્યન્ત પંડ્યા કૃત 'ધ એસોન્શિયલ ગાંધી'નો લોકાર્પણ-કાર્યક્રમ સંપન્ન થયો હતો. ત્યારે ચંદ્રશેખર ધર્માધિકારી, પ્રબોધ પરીખ, દર્શન જરીવાલાએ પ્રાસંગિક પ્રવચનો કર્યાં હતા. સ્વરાંજલિ-કાર્યક્રમમાં આશ્રમ-ભજનાવલિ અને જ્યન્ત પંડ્યા રચિત ગીતો રજૂ થયાં હતાં.

'મારા સર્જનના સ્રોત' પર વાર્તાલાપ

વ્યારાના શિવાજી સાર્વજનિક પુસ્તકાલયમાં ૨૬ નવેમ્બરના રોજ ડૉ. કેશુભાઈ દેસાઈએ 'મારા સર્જનના સ્રોત' પર વાર્તાલાપ આપ્યો હતો.

'બાની વેદના'નું વિમોચન

વાચક મંડળ – ગાંધીનગરના ઉપક્રમે જયંતિલાલ મકવાણાના વાર્તાસંગ્રહ 'બાની વેદના'નું વિમોચન વિષ્ણુકુમાર મહેતાના હસ્તે થયું. હસુ યાજ્ઞિક, હરિકૃષ્ણ પાઠક, પ્રફુલ્લ રાવલ, હર્ષદ ત્રિવેદી, ચંદ્રકાન્ત વાગડિયા અતિથિ તરીકે હતા. સંચાલન રજનીકાન્ત સથવારાએ કર્યું હતું.

'લપ્પન-છપ્પન'નું વિમોચન

૧૭ ડિસેમ્બરના રોજ રતિલાલ બોરીસાગરે કલ્પના દેસાઈ કૃત હાસ્યલેખસંગ્રહ 'લપ્પન-છપ્પન'નું વિમોચન કર્યું હતું. અશોક દવેએ વક્તવ્ય આપ્યું હતું. સંચાલન હરદ્વાર ગોસ્વામીએ કર્યું હતું.

'હાસ્ય સનેડો'નો કાર્યક્રમ

૧૯ ડિસેમ્બરના રોજ એમ. પી. આર્ટ્સ એન્ડ એમ. એમ. કોમર્સ કોલેજ ફોર વિમેન અમદાવાદ ખાતે 'હાસ્યસનેડો'નો કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. તેમાં મનહર શુક્લ, વિનય દવે, કલ્પના દેસાઈએ હાસ્યથી વિદ્યાર્થીનીઓને રસતરબોળ કર્યાં હતાં. સંચાલન હરદ્વાર ગોસ્વામીએ કર્યું હતું.

અહેવાલ ગુ.સા.પ.નું ૨૪મું જ્ઞાનસત્ર : પ્રસન્નકર અનુભવ

અજય પાઠક

માંડવી (કચ્છ) મુકામે તા. ૨૩, ૨૪, ૨૫ ડિસેમ્બર ૨૦૦૬ના રોજ વિવેકાનંદ રિસર્ચ એન્ડ ટ્રેઇનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ (વીઆરટીઆઈ) સંસ્થાના યજમાનપદે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૨૪મું જ્ઞાનસત્ર ભરાયું. માંડવીથી ૨ કિ.મી.ના અંતરે મુખ્ય રસ્તા પર આવેલી આ સંસ્થા એક્સેલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝના જાણીતા ઉદ્યોગપતિ શ્રી કાન્તિસેન શ્રોફ (કાકા)ની રાહબારી નીચે વિનોબાજી અને જયપ્રકાશ નારાયણની પ્રેરણાથી કામ કરતી સેવાસંસ્થા છે. કચ્છમાં આવેલા છેલ્લા ભૂકંપ પછી દુનિયાભરમાંથી જે દાનનો પ્રવાહ આવ્યો અને અનેકવિધ સેવાસંસ્થાઓ પુનઃનિર્માણના કાર્યમાં જોડાઈ ત્યારે એવી સર્વે સેવાસંસ્થાઓના સંયોજન પરત્વે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી આ દિશામાં નૂતન અભિગમ દ્વારા પુનઃનિર્માણનાં કાર્ય વધુ અર્થપૂર્ણ બનાવવામાં વીઆરટીઆઈએ માહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે અને એ રીતે એ જાણીતી સેવાસંસ્થા બની રહી છે. મોડર્ન મેનેજમેન્ટ અને ગાંધીવિચાર અંતર્ગત સેવાકાર્યનો સુભગ સમન્વય સાધતી આ સંસ્થાના યજમાનપદે જ્યારે જ્ઞાનસત્રમાં જવાનું બન્યું ત્યારે સાદગી અને સુવિધાઓ સાથેના માહોલમાં આયોજન પરત્વે પ્રવર્તી રહેલી કાકાની દૃષ્ટિ અને અમલ પરત્વે સ્વયંસેવકોનું સૌજન્ય એકસરખાં ઊંચાઈયુક્ત અને ઊંડાણયુક્ત અનુભવાયાં હતાં.

સંસ્થાના પરિસરમાં પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર સ્વ. જયંત ખત્રીનગર નામ આપીને સભામંડપ ઊભો કરવામાં આવ્યો હતો જેમાં એક હજારથી વધુ શ્રોતાજનો સરસ રીતે કાર્યક્રમને માણી શકે તેવી રીતે ખુરશીઓની બેઠકવ્યવસ્થા ગોઠવવામાં આવી હતી. મંચ-સુશોભનમાં માત્ર એક બેનર લગાવ્યો હતો જેમાં આછા આસમાની રંગમાં જયંત ખત્રીની કટઆઉટ છબિ અને ખત્રીના હસ્તાક્ષરમાં એક વાક્ય નજરે ચઢતું હતું. “ત્યાં એવી વાંઝણી ધરતી હતી કે એની છાતીમાંથી કોઈ દહાડો ધાવણ આવતું જ નહિ. ધૂળ, વંટોળિયા, ટાઢ, તડકો, કાંટા, ઝાંખરાં અને નિઃસીમ સ્વપ્નોની વાત સાંભળવી મને ગમતી. કારણ, મને ધરતી, કોઈ પણ ધરતી તરફ પ્યાર હતો.”

૨૩મીની બપોરે ૩.૧૫ કલાકે જ્ઞાનસત્રની પ્રથમ અને ઉદ્ઘાટનબેઠકનો પ્રારંભ થયો. સ્વાગતસમિતિ તરફથી સંચાલન કવિશ્રી ગોરધનભાઈએ સંભાળ્યું હતું જ્યારે પરિષદ વતી સંચાલન મંત્રીશ્રી અનિલા દલાલે સંભાળ્યું હતું. મંચસ્થ મહાનુભાવો હતા સર્વશ્રી કુમારપાળ દેસાઈ, શ્રીમતી પ્રતિમાબહેન, ઉશનસૂ, કાન્તિસેન શ્રોફ, રઘુવીર ચૌધરી, વર્ષા અડાલજા, હરિકૃષ્ણ પાઠક, ભારતીબહેન દવે, કીર્તિભાઈ ખત્રી, રાજેન્દ્ર પટેલ અને યજ્ઞેશ દવે. સંસ્થાના ગાયકવૃંદ દ્વારા પ્રાર્થના તથા ગીત રજૂ થયા બાદ સ્વાગતમંત્રીશ્રી કીર્તિભાઈ ખત્રીએ ઉદ્બોધન કર્યું હતું. તેમણે કચ્છની ધરતી, કચ્છની પ્રજા, કચ્છમાં પડેલી કુદરતી આપત્તિઓ, વહાણવટું અને વહાણ બનાવવાની તેમની કળા, કચ્છીઓની હિજરત વગેરેનો ઉલ્લેખ કરી કચ્છના વિશાળ રણ અને વિશાળ સાગરની વચ્ચે ઊપસી આવતી કચ્છી પ્રજાની અનોખી

તાસીર અંગે વાત કરી. નોખી તરી આવતી કચ્છી પ્રજા અને કચ્છી સર્જકોની અલગ પિછાનની વાત કરી. કીર્તિભાઈના વક્તવ્યમાં એક સારા પત્રકારની દૃષ્ટિ સમાયેલી હતી.

સ્વાગતપ્રમુખ શ્રી કાન્તિસેન શ્રોફના ત્યારપછીના ઉદ્બોધનમાં કચ્છીઓની મીઠાશ, ત્યાંની સંસ્કૃતિમાં રહેલી વિવિધતા, વસ્તુને સાચવી સાચવીને વાપરવાની ટેવ વગેરેના ઉલ્લેખ પછી આવનારા દિવસોમાં રિસોર્સીસની અછત ઊભી થવાના દિવસોમાં નવી ટેવો પાડવી પડશે અને આ ટેવો કચ્છી લોકો બતાવશે તેવા ઉલ્લેખ સાથે કેટલી ઓછી જરૂરિયાતથી જીવી શકાય છે તેનો અનુભવ કરવા અંગે જિજ્ઞાસ કરી હતી. અહીંના પરિવેશમાં રહેલ ઓક્સિજનસમૃદ્ધ હવાનો અનુભવ લેવા અનુરોધ કર્યો હતો. જ્ઞાનસત્રના પ્રસન્નકર અનુભવનો એક અંશ કાકાના ટૂંકા ઉદ્બોધનમાં રહેલો હતો. ત્યારબાદ મંચસ્થ મહાનુભાવોનું સ્વાગતસમિતિના સભ્યો દ્વારા સ્વાગત/સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું. સર્વશ્રી કાન્તિસેન શ્રોફ, કીર્તિભાઈ ખત્રી, માવજીભાઈ, રમેશભાઈ નંદા, મમતા ભટ્ટ, રમેશભાઈ મોર, કિશોરભાઈ, દેવાંગભાઈ, વિપુલભાઈ ઠક્કર દ્વારા અનુક્રમે સર્વશ્રી કુમારપાળ દેસાઈ, ઉશનસૂ, રઘુવીર ચૌધરી, હરિકૃષ્ણ પાઠક, વર્ષા અડાલજા, રાજેન્દ્ર પટેલ, અનિલાબહેન દલાલ, ભારતીબહેન દવે, યજ્ઞેશ દવેનું સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું.

આ તકે કવિશ્રી ગોરધનભાઈ પટેલ સંપાદિત કચ્છની લોકસંસ્કૃતિ વિષયક પુસ્તક ‘સંભવામિ કચ્છસ્ય કણેકણે’નું વિમોચન પરિષદપ્રમુખશ્રી કુમારપાળ દેસાઈના હસ્તે કરવામાં આવ્યું હતું. આ પુસ્તક જ્ઞાનસત્રમાં ઉપસ્થિત સૌ ડેલિગેટ્સ વગેરે સભ્યોને ભેટ આપવામાં આવ્યું હતું.

ત્યાર બાદ પરિષદ વતી સંચાલનનો કાર્યભાર સંભાળતાં મંત્રીશ્રી અનિલાબહેન દલાલે વર્ષ દરમિયાન થયેલ પરિષદપ્રવૃત્તિઓનો અહેવાલ ટૂંકમાં રજૂ કર્યો હતો. હિસાબોનું કમ્પ્યુટરાઇઝેશન, સરકારી ઓડિટ, ઇન્ટરનેટ સાથેનું જોડાણ ઇત્યાદિ સંપન્ન થયેલ કાર્યોની ટૂંકી રૂપરેખા રજૂ કરવામાં આવી હતી. પરિષદ તરફથી વિગતપૂર્ણ અહેવાલ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો અને ઉપસ્થિત ડેલિગેટ્સ વગેરે સભ્યોને વિતરિત કરવામાં આવ્યો હતો.

અતિથિવિશેષશ્રી ઉશનસૂના વક્તવ્યમાં એક પ્રસન્નતા હતી. તેમણે કહ્યું કે “આજે થયું કે હું પૂરો ગુજરાતી બન્યો.” કોઈ એક સમયે કવિશ્રી સુન્દરમે પરિષદ ઉપનિષદ બને એવું શબ્દગુચ્છ પ્રયોજેલું. ઉશનસૂે કહ્યું, અહીં જ્ઞાનસત્રમાં પરિષદ ઉપનિષદ બને છે. સરવૈયાની બેઠક થાય છે, મૂલ્યાંકનની બેઠક થાય છે. તેમણે પરિષદને ૧૦૦ વર્ષ પૂર્ણ થયાંની યાદમાં ૧૦૦ વર્ષ સરવૈયું કેમ ન કરીએ એવી જિજ્ઞાસ કરી. તેમણે દેશના ભાગલા પડ્યા તે ઘટનાનું સ્મરણ કરીને તેનું દર્દ ક્યાં / કેટલું ઝિલાયું છે તે તપાસવાની જરૂરત જોઈ. આ ચિંતા નવા પ્રમુખ શ્રી કુમારપાળને સોંપીને પોતાનું વક્તવ્ય પૂરું કર્યું હતું. પ્રસન્નકર અનુભવની ક્ષણ એટલે ઉશનસૂનું ઉદ્બોધન.

પ્રાસંગિક વક્તવ્યમાં શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ જયંત ખત્રીની એક ઉત્તમ કૃતિ ‘ધાડ’ નવલિકાનું ફિલ્મીકરણ થયું છે પણ પ્રેક્ષકો સુધી સુપેરે પહોંચાડવાનું કામ હજી બાકી છે તે તરફ કચ્છના મહાનુભાવોનું ધ્યાન દોર્યું હતું. તેમણે ગત વર્ષમાં દિગ્ગજ સાહિત્યકારોનાં નિધન થયાં તે સૌનાં નામોલ્લેખ સાથે પ્રત્યેક સદ્ગત સાહિત્યકાર વિશે અંજલિ-અર્પણ પ્રકારનું ઉદ્બોધન રજૂ કરી એ સાહિત્યકારોની સાહિત્યસેવાઓની ઉચિત નોંધ લીધી. તેમણે

પરિષદપ્રવૃત્તિની વિશાળતા અને સંકુલતાને લક્ષ્ય કરી પરિષદ હવે જૂથનું કામ છે તેમ જણાવ્યું. ઉદયન ઠક્કર (મુંબઈ) અને રાજેન્દ્ર પટેલ (અમદાવાદ ખાતે) નવા સ્પિરિટથી કામ કરતા આ બે હોદ્દાઓની સહર્ષ નોંધ લીધી. તેમણે કચ્છની ભૂતકાલીન કાવ્યપાઠશાળા તથા વર્તમાન કચ્છની સાહિત્ય અકાદમી તથા કચ્છની સંશોધન માટેની યુનિવર્સિટીના ઉલ્લેખો કર્યા.

સર્વશ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠક તથા વર્ષા અડાલજાનાં ટૂંકાં વક્તવ્યોમાં પરિષદપ્રમુખશ્રી કુમારપાળ દેસાઈના સ્પિરિટ અંગે પ્રશંસા કરવામાં આવી તથા કુમારપાળ દેસાઈનો વિગતપૂર્ણ પરિચય કરાવવામાં આવ્યો. ઉપસ્થિતોમાં આ પરિચય સુંદર છપાયેલી પત્રિકાના સ્વરૂપે વિતરિત કરવામાં આવ્યો. ગુજરાતનાં બધાં જ પ્રમુખ શહેરોમાં અને આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ સહજ રીતે ઘૂમી વળીને અનેક પ્રકારે સાહિત્યસેવાઓમાં કાર્યરત શ્રી કુમારપાળભાઈ પરિષદપ્રમુખ થતાં પરિષદસંચાલનમાં જે નવી હવાનો સંચાર સંભવિત બન્યો છે તે વધુ અર્થપૂર્ણ બની રહેશે તેવી આશા વ્યક્ત થઈ હતી.

પરિષદપ્રમુખશ્રી કુમારપાળ દેસાઈ અધ્યાપક અને પત્રકાર હોવા ઉપરાંત એક ખૂબ સારા વક્તા તરીકે ખ્યાત છે. સારો અવાજ, સરસ રજૂઆત, સુંદર શબ્દચયન દ્વારા તેમનું વક્તવ્ય પ્રભાવક તેમજ પ્રસન્નકર બની રહે તે સ્વાભાવિક છે. ૨૪ પૃષ્ઠોમાં છપાયેલું તેમનું વક્તવ્ય ‘સંવેદના, સહૃદયતા અને સજ્જતા’ ઉપસ્થિતોમાં વિતરિત થયું હતું. પણ કુમારપાળ તો વક્તા હોઈને સીધું ઉદ્બોધન કરવાનું જ પસંદ કરે. ‘રણ અને મહેરામણ’ વચ્ચે આવેલા પ્રદેશની વિશેષતા / લાક્ષણિકતાઓને ભૂમિકામાં આવરી લઈ પોતાના છપાયેલા વક્તવ્યમાં રહેલા મુખ્ય મુખ્ય મુદ્દાઓની તેમણે હૃદયસ્પર્શી રજૂઆત કરી. તેમાં તેમણે સાહિત્યમાં કટોકટી, મૂલ્યોની કટોકટી, સહૃદયતાની કટોકટી, સંવેદનાનો પ્રશ્ન, વગેરેની ચર્ચા પછી કહ્યું કે સાહિત્યકાર સંવેદનાનો Live Wire છે. તેમણે માનવીય ભાવોનું વ્યાવસાયીકરણ, ટેકનોલોજી તથા સમૂહમાધ્યમોના પ્રશ્નને છેડ્યો. તેમણે કહ્યું કે માનવઆત્માને સાંભળવો હશે તો સાહિત્યની જરૂર રહેશે. તેમણે કહ્યું, “સમૂહમાધ્યમનો પ્રભાવ ગમે તેટલો હોય, સાહિત્યસર્જન તો ચાલુ જ રહેવાનું. સાહિત્યમાં નિહિત છે માનવઆત્માનો અવાજ. આ સૂરની ફાવટ સમૂહમાધ્યમોને નથી. તેથી સાહિત્યનો એ અવાજ સમૂહમાધ્યમમાં કાં તો ગૂંચળાય છે અથવા તો કચડી નખાય છે. પરંતુ માનવઆત્માનો અવાજ સાહિત્યમાં કેવો સંભળાય છે તે સાહિત્યનો એ અવાજ ઉત્તર આફ્રિકાના સેનેગલ દેશના કવિ સેમ્બેને ઓસમનેમાંથી પામી શકાય. Fingers નામના કાવ્યમાં સંગેમરમરમાં સુંદર આકૃતિ સર્જતી સ્થપતિની આંગળીઓ કે પછી જમીનને હળવી ખેડ્યા બાદ ખાડો ખોદી વાવણી કરતા ખેડૂતની આંગળીઓની વાત કરતાં એ એવી આંગળીઓ પ્રતિ પણ લક્ષ દોરે છે કે જે જીવનનો નાશ કરે છે. કવિ કહે છે,

**The finger of a soldier
Across The rivers and languages
of Europe and Asia
of China and Africa,
of India and the Oceans**

**Let us join our fingers to take away
All the power of their finger
Which keeps humanity in mourning.**

બંદૂક તાકતી આંગળીની શક્તિ લઈ લો. આ ઉપરાંત બીજા અને જાગૃતિક મુદ્દા, ભાષાના મુદ્દા, સર્જન કહેતાં પાત્રસર્જનના મુદ્દાને આવરી લઈને કુમારપાળભાઈએ એક સંતર્પક વક્તવ્ય આપ્યું હતું. પ્રસન્નકર અનુભવનો આ બૃહદ્ અંશ.

ત્યારબાદ પરિષદ તરફથી અપાતાં ઈ.સ. ૨૦૦૪ તથા ૨૦૦૫ના વર્ષ માટેનાં વિવિધ ઇનામોનું વિતરણ પ્રમુખશ્રીના હસ્તે કરવામાં આવ્યું. ઇનામો અંગેનાં નામોલ્લેખ તથા સંચાલન મંત્રીશ્રી ભારતીબહેન દવે દ્વારા થયું. આ પારિતોષિકો પૈકી મહત્વનું પારિતોષિક – ઉમા-સ્નેહરશ્મિ પારિતોષિક જે કૃતિને પ્રાપ્ત થયું તે કૃતિ ‘શનિમેખલા’ (શ્રી મધુસૂદન ઢાંકી)નો આસ્વાદમૂલક પરિચય શ્રી યજ્ઞેશ દવેએ કરાવ્યો હતો. પ્રથમ દિવસની પ્રથમ બેઠક – ઉદ્ઘાટનબેઠકના અંતમાં યજ્ઞમાનસંસ્થા તથા પરિષદ વતી આભારવિધિ કરવામાં આવ્યો હતો. પરિષદ વતી શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે ૫૦૦ જેટલા ડેલિગેટ્સ ઉપસ્થિત રહ્યા તે અંગે અને વિદ્યાર્થીમિત્રોની હાજરી અંગે તેમજ નવોદિત સર્જકોની ઉપસ્થિતિ અંગે આનંદ વ્યક્ત કર્યો હતો. ઉપરાંત દૂરસુદૂર પરદેશથી આવેલ સાહિત્યકારો સર્વશ્રી પ્રીતિ સેનગુપ્તા, મધુ રાય, વિપુલ કલ્યાણી વગેરેના નામોલ્લેખ સાથે આભાર વ્યક્ત કર્યો હતો. વીઆરટીઆઈના દરેક સભ્ય, તથા ગોરધનભાઈ, કીર્તિભાઈ ખત્રી વગેરેના નામોલ્લેખ સાથે બહુ ટૂંકા ગાળામાં જ્ઞાનસત્રનું આયોજન કર્યું તે અંગે આભાર વ્યક્ત કર્યો હતો.

પ્રથમ દિવસ રાત્રે મનોરંજન-કાર્યક્રમ અંતર્ગત શરૂઆતમાં સંચાલનનો દોર સંભાળી રાજેન્દ્ર પટેલે નવોદિત સર્જકો સાથે સંવાદની પરિષદપ્રવૃત્તિ અંગે ખ્યાલ આપીને સ્થાનિક કવિઓના કવિસંમેલનના સંચાલન માટે શ્રી રમણીક સોમેશ્વરને વિનંતી કરી હતી. શ્રી સોમેશ્વરના સુંદર સંચાલન નીચે કચ્છ પ્રદેશના દસેક કવિઓ રજૂઆત પામ્યા હતા. સર્વશ્રી દીપક ચૌહાણ ‘બેલસ’, વિનોદ માણેક ‘ચાતક’, ભરત પટેલ, માવજી મહેશ્વરી, વિનોદ ઓઝા, જેઠાલાલ પરમાર ‘વંચિત કુકમાવાળા’, મદનકુમાર અંજારિયા ‘ખ્વાબ’ વગેરે રજૂઆત પામ્યા હતા.

ત્યારબાદ જાણીતા નાટ્યવિદ શ્રી સતીશ વ્યાસ લિખિત ‘જળને પડદે’ નાટક ભજવાયું હતું જેમાં કવિ કાન્તના જીવન અને કવનના કેટલાક અંશોને બખૂબી ગૂંથીને કવિના જીવનનો આંતર-બાહ્ય સંઘર્ષ પ્રગટ કર્યો હતો. શ્રી કમલ જોશીનો અભિનય, તેનું દિગ્દર્શન અને અંકિત પટેલનું સંગીતસંચાલન અત્યંત પ્રભાવક રહ્યાં હતાં. પ્રથમ દિવસના પ્રસન્નકર અનુભવનો આ બીજો બૃહદ્ અંશ.

તા. ૨૪-૧૨-૦૬ને રવિવાર સવારે ૯.૦૦ વાગે જ્ઞાનસત્રની બીજી અને ત્રીજી સંયુક્ત બેઠકનો આરંભ થયો હતો જેમાં અગિયાર નિમંત્રિત વક્તાઓ દ્વારા ૨૦૦૪ તથા ૨૦૦૫ના બે વર્ષના ગાળામાં વિવિધ સાહિત્યસ્વરૂપોમાં પ્રકાશિત થયેલ પુસ્તકો અંગે વાત કરવામાં આવી. આ બેઠક ‘સરવૈયું’ બેઠક તરીકે જાણીતી છે. આ બેઠકનું અધ્યક્ષસ્થાન શ્રી ચંદુ મહેરિયાએ સંભાળ્યું હતું. આ બેઠકનું સંચાલન શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે કર્યું હતું. તેમણે અધ્યક્ષ શ્રી ચંદુ મહેરિયા તથા નિમંત્રિત વક્તાઓ સર્વશ્રી દિલીપ ઝવેરી, રાજેન્દ્ર મહેતા, ભરત

મહેતા, મહેન્દ્રસિંહ પરમાર, પ્રફુલ્લ રાવળ, અભય દોશી, બિપીન આશર, સિલાસ પટેલિયા, રક્ષાબહેન દવેનો સરસ પરિચય આપ્યો હતો. મંત્રીશ્રી રવીન્દ્ર પારેખ ઉપસ્થિત રહી શક્યા ન હતા તેમ માય ડિયર જયુ અને ઋગ્યા બ્રહ્મભટ્ટ પણ ઉપસ્થિત રહી શક્યાં ન હતાં. શ્રી મહેન્દ્રસિંહ પરમારે ‘વાર્તા’ અંગેનો નિબંધ માય ડિયર જયુ વતી વાંચ્યો હતો. ઉપસ્થિત વક્તાઓ સર્વશ્રી દિલીપ ઝવેરી, રાજેન્દ્ર મહેતા, ભરત મહેતા, મહેન્દ્રસિંહ પરમાર, પ્રફુલ્લ રાવલ, અભય દોશી, બિપીન આશર, સિલાસ પટેલિયા, રક્ષાબહેન દવેએ અનુક્રમે ઈ.સ. ૨૦૦૪ તથા ઈ.સ. ૨૦૦૫ના બે વર્ષના ગાળામાં પ્રસિદ્ધ થયેલ કવિતા, નાટક, વિવેચન, નિબંધ, ચરિત્રલેખન, સંશોધન અને સંપાદન, નવલકથા (૨૦૦૪), નવલકથા (૨૦૦૫) અને બાળસાહિત્ય વિશે પોતાના અભ્યાસપૂર્ણ સરવૈયાં રજૂ કર્યાં હતાં. તમામ વક્તાઓએ પૂરતો સ્વાધ્યાય કર્યો હોવાનાં નિદર્શનો તેમનાં વક્તવ્યોમાં પ્રતિબિંબિત થતાં હતાં. એક વક્તાને બાદ કરતાં સૌએ લખેલા વ્યાખ્યાનનું પઠન કર્યું હતું (પેપરરીડિંગ). સૌ વક્તાઓ સરવૈયું રજૂ કરતી વખતે એક બાબતે એવી રજૂઆત કરતા હતા કે બે વર્ષના ગાળામાં પોતાને સૌંપાયેલ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થયેલાં તમામ પુસ્તકો પોતાને ઉપલબ્ધ થયાં નથી / અથવા ઉપલબ્ધ થયેલ પુસ્તકો સિવાય અન્ય પુસ્તકો નહિ પ્રગટ થયાં હોય તે અંગે ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય તેવી વ્યવસ્થા નથી. એટલે જે કાંઈ ઉપલબ્ધ બન્યું તે અંગેનાં તારણો / અભિપ્રાયો વગેરે રજૂ કર્યાં હતાં. કવિતાના ૩૦ સંગ્રહો, ૨૩ નાટકો, ૧૬ ચરિત્રલેખનની કૃતિઓ, ૫૦ વિવેચનસંગ્રહો, ૧૭ સંશોધન/સંપાદનગ્રન્થો, ૧૦૮ બાળસાહિત્યનાં પુસ્તકો અને અન્ય સ્વરૂપોમાં આંક ઉપલબ્ધ નહિ પણ મળ્યાં તેટલાં પુસ્તકો વાંચ્યાં તેમ ખરું. બધા વક્તાઓનો સ્વાધ્યાય ઉત્તમ તેમજ પ્રામાણિક હતો. આમ છતાં પુસ્તકોને જોવાની દૃષ્ટિમાં અભિગમો ઘણા જુદા પડતા હતા. કોઈ અભિગમ વાચનક્ષમ કૃતિમાં ગુણગ્રાહી દૃષ્ટિ રાખીને કૈંક સારું મળે તો રાજી એમ સમજી ચાલે તો કોઈને સારી કૃતિમાં ય કશુંક કહે. વિભિન્ન અભિગમની આ કઠણાઈ અને પુસ્તકપ્રાપ્તિ(૧૦૦%)ની વ્યવસ્થાઉણપ વચ્ચે ગુજરાતી સાહિત્યના લેખકો બાપડાબિચારા બનીને આ સરવૈયાબેઠકમાં મોં વકાસી રાહ જોતા ઊભા હોય છે કે આપણું નામ આવ્યું કે ન આવ્યું ? સંભવ એવોય રહે છે પહેલી બેઠકમાં ઇનામને પાત્ર ઠરેલી કૃતિ બીજી બેઠકમાં સરવૈયામાં ઉલ્લેખ પણ ન પામે ! આ બેઠકનો એક લાભ ખરો કે એક જ બેઠકમાં બે વર્ષના ગાળાના સાહિત્યની ગતિવિધિ પર નજર નાખવાનું (કે રાખવાનું ?) સહૃદયને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ બેઠકની પ્રસન્નકર ઉપલબ્ધિ બાળસાહિત્ય વિશે બોલનારાં રક્ષાબહેન દવે હતાં. ૧૦૮ પુસ્તકોને નજર તળેથી પસાર કરીને ૪ પૃષ્ઠના લેખને માત્ર ઈષ્ટ સ્પર્શ કરી નૂતન/ સર્જક અભિગમ દાખવીને તેમણે જે રજૂઆત કરી જાણે સભાગૃહને જીતી લીધું. ૨૦/૨૫ મિનિટના સમયમાં દસેક વખત તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે રક્ષાબહેનનું વક્તવ્ય સુમધુર શૈલીમાં વહ્ને જતું હતું. આ એક વિરલ અનુભવ હતો. ૧૨-૩૦ પછી જમવાના સમયની રાહ જોતું સભાગૃહ વક્તવ્યમાં તલ્લીન તેમજ રસતરબોળ હતું. તેમણે બે બાલિકાઓના મુખે પુસ્તકપરીક્ષા પ્રસ્તુત કરી હતી. પાસ અથવા નાપાસ. પાસ થાય તેને A+, A++ B+, B, C વગેરે ગ્રેડ આપીને ગુણવત્તા પ્રગટ કરી હતી. સાથે સાથે બાળસાહિત્ય કેવું હોવું જોઈએ, કેવું ન હોવું જોઈએ તેના માર્ગદર્શક સિદ્ધાન્તો વણી લીધા હતા. ઉલ્લેખ ન

કરવા જેવાં પુસ્તકોનો નામોલ્લેખ ટાળ્યો હતો. જોડણીવિષયક ભૂલોને અક્ષમ્ય ગણાવી હતી. અત્યંત વિધાયક દૃષ્ટિ રાખીને, બાળકોના માનસને ધ્યાનમાં રાખીને, લેખકોની અણઆવડત છતી કરીને તેમણે શ્રોતાઓનાં મન મોહી લીધાં હતાં. રઘુવીરભાઈ પ્રથમ હરોળમાંથી બેઠક પૂરી થયે રક્ષાબહેનને અભિનંદન આપવા ધસી ગયા હતા. He was found to be extremely pleased. બધા જ શ્રોતાઓ પ્રસન્ન મને ધન્યતાનો અનુભવ કરી રહ્યા હતા અને તે ક્ષણથી જ્ઞાનસત્ર પૂર્ણ થયું ત્યાં સુધી આ રાજીપો જુદા જુદા વલયો રચ્યા કરતો હતો. કેટલાક વિદ્વાનો રક્ષાબહેનના વક્તવ્યના શિલ્પવિધાનનું સૌંદર્ય તપાસતા રહ્યા હતા. કેટલાકને તેમાં Art of Omission તો કેટલાકને સિદ્ધાન્તવિવેચન અને પ્રત્યક્ષવિવેચનનો સુભગ સમન્વય નજરે ચડ્યો હતો. તો કેટલાકની નજર હજુ પેલી બે બાળાઓનાં પાત્રો જેમણે પુસ્તકોનું ચયન કર્યું તેના પર મંડાયેલી હતી. આમ, રક્ષાબહેનનું વક્તવ્ય એટલે માત્ર આ બેઠક જ નહિ, સમગ્ર સત્રનો પ્રસન્નકર અનુભવ.

અધ્યક્ષશ્રી ચંદુ મહેરિયાએ સર્જાતું દલિત સાહિત્ય હાંસિયામાં મૂકાતું જાય છે તેવી ફરિયાદ સાથે અધ્યક્ષીય સમાપન કર્યું હતું. આ બેઠકનાં વક્તવ્યો અંગે કે ૨૦૦૪/૨૦૦૫નાં સર્જન-વિવેચન-સંશોધન વગેરે અંગે કશું કહેવાનું પ્રાપ્ત થયું ન હતું. યજમાન સંસ્થા દ્વારા સર્વે વક્તાઓનું સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું. આ બેઠકનું સંચાલન રાજેન્દ્ર પટેલે કર્યું હતું જે ધ્યાનાકર્ષક હતું.

બીજા દિવસની બપોરની બેઠક અને સત્રની ચોથી બેઠક ૩.૦૦ વાગે આરંભાઈ હતી. ‘સર્જકવિશેષ દર્શક’ એ વિષયની આ મૂલ્યાંકન બેઠકના અધ્યક્ષ શ્રી ધીરેન્દ્ર મહેતા હતા. બેઠકનું સંચાલન મંત્રીશ્રી ભારતીબહેન દવેએ સંભાળ્યું હતું. વક્તા તરીકે શ્રી સૌરભ શાહ તથા શ્રી મનસુખ સલ્વા ઉપસ્થિત હતા. અન્ય વક્તા શ્રી ભરત દવે ઉપસ્થિત રહી શક્યા ન હતા. તેમણે તેમનો નિબંધ મોકલી આપ્યો હતો જેનું પઠન શ્રી રમેશ દવે દ્વારા સંપન્ન થયું હતું. બેઠકનો આરંભ કરતાં ભારતીબહેને ‘વાગીશ્વરીનાં કર્ણકૂલો’માંથી અવતરણ વાંચીને ‘દર્શક’ બેઠકનો ઉઘાડ કર્યો હતો. તેમણે વક્તાઓનો પરિચય આપ્યો હતો.

આ બેઠક શ્રી સૌરભ શાહના ‘દર્શક’ની નવલકથા પરના વક્તવ્યથી શરૂ થઈ હતી. યુવાન વક્તા શ્રી સૌરભ શાહ લખેલા વ્યાખ્યાનને નજર સામે રાખીને બોલતા હતા પરંતુ તેમનું વાચન/વક્તવ્ય શુષ્ક ન હતું. તેમના વક્તવ્યમાં ‘દર્શક’ની નવલકથાઓના મૂલ્યાંકનનો સન્નિષ્ઠ પ્રયાસ હતો. તેમના લેખનું શીર્ષક જ ‘દર્શકની નવલકથાઓ – થોડોક ફેરવિચાર’ એમ રહ્યું હતું. તેમણે ‘બંદીઘર’થી માંડી ‘મુક્તિમંગલા’ સુધીની નવલકથાઓને આવરી લીધી હતી. તેમને રઘુવીર ચૌધરીના ‘દર્શકના દેશમાં’ જેવાં પૂર્વ મૂલ્યાંકન અને સુરેશ જોષીના કડક મૂલ્યાંકનનો ખ્યાલ હતો. બંને તરફ નજર રાખીને સૌરભ શાહ દર્શકની નવલકથાઓનો ફેરવિચાર કરી રહ્યા હતા અને સ્વાભાવિક જ આવાં વક્તવ્યો શ્રોતાઓની દાદના અધિકારી હોય છે. શ્રી સલ્વાએ ‘દર્શક’નું સમગ્ર ગદ્ય (નવલકથા/નાટક સિવાય) તપાસવાનું હતું. શ્રી સલ્વા ‘દર્શક’ના અન્તેવાસી એટલે અને વિષયના જ્ઞાતા તેથી તેમના વક્તવ્યમાં પ્રશંસનીય તત્ત્વો રહ્યાં હતાં. નિર્ધારિત વક્તાઓ સિવાયના તત્ત્સાણ રજૂ થયેલા વક્તાઓમાં સર્વશ્રી વીનેશ અંતાણી, પ્રકાશ ન. શાહ, રમેશ દવે, રઘુવીર ચૌધરી, વર્ષા

અડાલજા વગેરેએ વક્તવ્યો આપ્યાં જેમાં પ્રકાશ ન. શાહનું વક્તવ્ય ખરેખર પુનઃ મૂલ્યાંકનની દિશા ચીંધતું વક્તવ્ય બની રહ્યું. તેમની વક્તૃત્વકૌશલની અનોખી અદા અને ભાષાશૈલીનું બેનમૂન દષ્ટાન્ત આપતું વક્તવ્ય એક મુદ્દો બનીને આવી રહ્યું અને શ્રોતાઓની ગજબ દાદ મેળવી ગયું. તેમણે આનંદમઠ (બંકિમચંદ્ર)થી ઘરે બાહિરે / ગોરા (રવીન્દ્રનાથ)માં જે પરિવર્તન, જે વિકાસ – ફ્યુડલ પિરિયડથી મોડર્ન પિરિયડ એટલે કે મોક્રેટિક ક્રાન્તિનો મુદ્દો પ્રસ્તુત છે અને મુનશીથી દર્શકમાં એ ગતિ છે. અલબત્ત અન્ય વક્તાઓ પ્રભાવક રહ્યા પણ પ્રસન્નકર અનુભવ પ્રકાશમાં, સમગ્ર બેઠક અધ્યક્ષશ્રી ધીરેન્દ્ર મહેતાના શબ્દોમાં ‘એક બેઠક નહિ, ધન્ય અવસર તરીકેનો અનુભવ’ થયો. આ ધન્યતા મૂલ્યાંકન અંગેની નહિ, ‘દર્શક’પ્રીતિ અંગેની બની રહી એમ ઉમેરવું જોઈએ.

બીજા દિવસે રાત્રે કચ્છી સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા શ્રી પ્રતાપરાય ગોપાલજી ત્રિવેદી તથા શ્રી માધવ જેઠાંદ જોષીને અનુક્રમે ૨૦૦૫ તથા ૨૦૦૬નો ગૌરવ પુરસ્કાર પ્રદાન કરવાનો કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. પછીથી રાત્રે ૧૧.૦૦ વાગે સંગીતનો કાર્યક્રમ રજૂ થયો હતો જેમાં કચ્છ પ્રદેશનાં લોકવાદ્યો, લોકકલા અને કલાકારોનો ઉમદા પરિચય પ્રાપ્ત થયો હતો. રાત્રિના ૧.૩૦ વાગ્યા સુધી જબરદસ્ત રસ જગાવતો આ કાર્યક્રમ શ્રોતાઓએ મન ભરીને માણ્યો હતો. આ કાર્યક્રમનું સંચાલન ઝવેરીભાઈ સોનીએ સુચારુ શૈલીમાં કર્યું હતું.

ત્રીજા દિવસની સવારની બેઠક અને સત્રની પાંચમી અને છેલ્લી બેઠક સવારે ૧૦ વાગે શરૂ થઈ હતી. આ બેઠકનું સંચાલન મંત્રીશ્રી અનિલાબહેન દલાલે કર્યું હતું. આ બેઠકના અધ્યક્ષ શ્રી બળવંત જાની હતા. વક્તાઓમાં સર્વશ્રી નિરંજન રાજ્યગુરુ, કાનજીભાઈ પટેલ, દિનેશ જોષી તથા વિસનજી નાગડા હતા. શ્રી ભગવાનદાસ પટેલ ઉપસ્થિત રહી શક્યા ન હતા. બેઠકનો વિષય હતો ‘ઉત્તર ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છનું લોકસાહિત્ય’. બધા જ વક્તાઓ વિષયના અભ્યાસી માત્ર નહિ પણ જીવન પર્યંત સમર્પિત એવા લોકસાહિત્યને વરેલા વક્તાઓ હતા. બેઠકનો પ્રારંભ શ્રી નિરંજન રાજ્યગુરુની પ્રાર્થનાથી થયો હતો. સર્વે વક્તાઓનો પરિચય અનિલાબહેને આપ્યો હતો. પ્રથમ વક્તા શ્રી નિરંજન રાજ્યગુરુનો વિષય હતો ‘સૌરાષ્ટ્રનાં પ્રાચીન ભજનો’. તેમણે પ્રાચીન શબ્દનો સમય બદલ કરતાં ઈ.સ. ૧૧૫૦થી ઈ.સ. ૧૭૦૦નો ગાળો લીધો હતો. તેમનો નિબંધ ખૂબ જ વિગતપૂર્ણ હતો. તેમની રજૂઆતમાં સ્વાભાવિકપણે ગાનનો સમાવેશ થતો રહે. બીજા વક્તા શ્રી કાનજીભાઈ પટેલ હતા. તેમનો વિષય હતો ‘ઉત્તર ગુજરાતના ભીલ સમાજનાં પ્રણયગીતો’. વિષયની સૈદ્ધાન્તિક ભૂમિકા બાંધીને પછી દષ્ટાન્ત, પઠન અને ગાન દ્વારા રજૂઆત કરી હતી. છેલ્લે પોતાની તસુ તસુ કરતાં... રચના વાંચી હતી. ત્રીજા વક્તા શ્રી દિનેશ જોષીએ ‘કચ્છી લોકસાહિત્ય’ અંગે વાત કરી. ચોથા વક્તા શ્રી વિસનજી નાગડાએ ‘કચ્છી લગ્નગીતો’ અંગે વાત કરી. લગ્નવિધિના પ્રત્યેક પ્રસંગે ગવાતાં ગીતોની ગાન અને આસ્વાદમૂલક અભિગમથી પ્રસ્તુતિ, થઈ. અધ્યક્ષસ્થાનેથી શ્રી બળવંત જાનીએ ખરા અર્થમાં અધ્યક્ષીય સમાપન પ્રવચન કર્યું. વિષય, પ્રત્યેક વક્તા, પ્રદેશવિશેષ વગેરે પ્રત્યેક પાસાંને ઉચિત ઉલ્લેખ દ્વારા સ્પર્શીને દેશની સાંસ્કૃતિ, એકતા લોકસાહિત્યને કારણે છે એવા સમ ઉપર આવી ફિલ્મીજગતને પણ આ સંદર્ભે સંભારી લીધું. જ્ઞાનસત્રનો એક વધુ પ્રસન્નકર અનુભવ. ત્યાર બાદ યજમાન સંસ્થા તરફથી બધા વક્તાઓનું સન્માન કરવામાં આવ્યું.

અંતમાં સત્રસમાપન-બેઠકના રૂપમાં મહાનુભાવો મંચસ્થ થયા. પ્રમુખશ્રી કુમારપાળ દેસાઈએ સમાપન-વક્તવ્યમાં સમગ્ર જ્ઞાનસત્રની બધી જ બેઠકો, રાત્રિ-કાર્યક્રમો વગેરેનો સમુચિત ઉલ્લેખ કરી પરિષદ દ્વારા નવોદિત સર્જકોનું કેન્દ્ર અહીં રચાય છે તેની વાત કરી. શ્રી કાન્તિસેન શ્રોફે બહુ ટૂંકું વક્તવ્ય આપ્યું, અને કહ્યું : “હવે તમે મહેમાનો નથી – સ્વજનો બની ગયા છો. રઘુવીરભાઈએ લોકસાહિત્યની બેઠકના પ્રભાવમાં એક પંક્તિ ગાઈ – ‘સાહ્યબા, હું પાણીડાં નહિ ભરું.’ તેમણે પ્રાસંગિક વક્તવ્ય આપ્યું. તેમણે સાહિત્યની મૌખિક પરંપરાને અંકે કરી લેવાની જિજ્ઞાસ કરી. કચ્છી યુનિ.માં એક પેપર કચ્છીનું રાખવા હિમાયત કરી. શ્રી સલ્લાએ દર્શક ફાઉન્ડેશન તરફથી ઋણભાવ વ્યક્ત કર્યો. કવિશ્રી ગોરધનભાઈએ આ પ્રસંગે મળેલાં વિવિધ દાનોનો ઉલ્લેખ કર્યો અને શ્રી કાન્તિસેન શ્રોફેને રૂ. ૧,૦૦,૦૦૦/- દર્શક એવોર્ડ મળ્યો તે રકમમાં ૨૫,૦૦૦/- ઉમેરીને શ્રી શ્રોફે રૂ. ૧,૨૫,૦૦૦/- પરિષદને દાનમાં આપ્યા તેની જાહેરાત કરી. છેલ્લે આભારદર્શન માવજીભાઈ બારૈયાએ કરી.

જ્ઞાનસત્ર નિમિત્તે વીઆરટીઆઈ સંસ્થા પરિસરમાં કચ્છની લોકસંસ્કૃતિ વિષયક એક નાનકડું પ્રદર્શન યોજવામાં આવ્યું હતું અને ‘ગ્રન્થાગાર’ના ઉપક્રમે પુસ્તકપ્રદર્શન / વેચાણનો એક સ્ટોલ ઊભો કરવામાં આવ્યો હતો.

દર્શક ફાઉન્ડેશન તરફથી સાહિત્યનો એવોર્ડ શ્રી ઉશનસુને તથા સેવા અંગેનો એવોર્ડ શ્રી કાન્તિસેન શ્રોફેને અર્પણ કરવાનો કાર્યક્રમ તા. ૨૩-૧૨-૨૦૦૬ના રોજ સવારે ૧૦.૦૦ વાગે વીઆરટીઆઈ સંસ્થાના આ પરિસરમાં જયંત ખત્રીનગર (સભાગૃહ)માં યોજવામાં આવ્યો હતો. જે ડેલિગેટ્સ ૨૩મીની સવારે ઉપસ્થિત હતા તેમણે આ ભવ્ય કાર્યક્રમનો લાભ લીધો હતો. આ પ્રસંગે શ્રી ઉશનસુ તથા શ્રી કાન્તિસેન શ્રોફે સ્મરણીય વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં.

આમ, ૨૪મા જ્ઞાનસત્રમાં ઉપસ્થિત રહેવાનો પ્રસન્નકર અનુભવ ખાસ્સા દિવસો સુધી સ્મરણમાં રહેશે.

સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન

‘ગાંધી : મહાપદના યાત્રી’ વિશે | દક્ષા વિ. પટ્ટણી

[ગાંધી : મહાપદના યાત્રી : જયન્ત પંડ્યા, પ્રકાશક - સંસ્કૃતિ, ૭૦૮, સાંકડી શેરી, અમદાવાદ-૧, પ્ર.આ. ૧૯૯૭, પૃ. ૧૦૮, કિં. રૂ. ૬૦/-]

શ્રી જયન્તભાઈ પંડ્યા આપણા ચિંતનાત્મક સાહિત્યના સર્જક અને અનુવાદક તરીકે વિશેષ નોંધપાત્ર રહ્યા છે. તેમણે કરેલા મેઘદૂત અને ઈલિયડના પદાનુવાદને બાદ કરતાં એમણે આપેલા લેખસંગ્રહો, શૂમાખર જેવા જગતવિચારકની કૃતિનો અનુવાદ અને એમણે લખેલાં ચરિત્રો એ મુખ્યત્વે વિચારપ્રધાન સાહિત્યનું સર્જન છે અને તેમાંયે ગાંધીવિચારને સમજવા-સમજાવવાનું જેમાં વિશેષ લક્ષ્ય છે તેવાં પુસ્તકોમાં ગાંધીજી, મહાદેવભાઈ અને મીરાંબહેન વિશેનાં એમનાં પુસ્તકો અને ‘ગાંધી - સવાસો’ પછી ‘ગાંધી : મહાપદના યાત્રી’ એ પણ ગાંધીવિચારને એક ચોક્કસ અભિગમથી આલેખતું ચરિત્રાત્મક પુસ્તક છે. આમ ચરિત્રસાહિત્ય અને તે પણ વૈચારિક ભૂમિકાને સ્પષ્ટ કરતું સાહિત્ય એ જયન્તભાઈના સાહિત્યસર્જનનું પ્રધાન અંગ છે. પ્રકૃતિથી અને પ્રવૃત્તિથી એમનો નાતો સદાયે વૈચારિક જગત સાથે રહ્યો છે.

‘ગાંધી : મહાપદના યાત્રી’ એ ગાંધીજીના જીવન વિષે લખાયેલું પુસ્તક હોવા છતાં એ ગાંધીજીનું સંપૂર્ણ ચરિત્ર નથી. લેખકનો એ પ્રયાસ પણ નથી. તેનો અભિગમ અને સર્જનપ્રક્રિયા બંનેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ તેમણે નિવેદનમાં આપી દીધો છે.

ઈ.સ. ૧૯૮૭માં લોકભારતી સણોસરામાં આપેલાં વ્યાખ્યાનોનું આ સંવર્ધિત રૂપ છે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ તેનો પૂર્વભાગ એ વ્યાખ્યાનની સહજ સરળ અભિવ્યક્તિ રૂપે લખાયો છે, પરંતુ એને જ્યારે લેખિત સ્વરૂપ અપાય છે ત્યારે તેમાં કેટલાક આધારો, અવતરણો, નોંધો મૂકી શકાય જેથી ગ્રંથ પ્રમાણભૂત બને. (જયન્તભાઈએ તે કર્યું છે) આથી જયન્તભાઈનું આ પુસ્તક લોકભારતીમાં આપેલાં વ્યાખ્યાનો અને લખાણનું મિશ્રણ છે અને એથી કદાચ વિશેષ ઉપયોગી બને છે.

આ ચરિત્ર-ગ્રંથ નથી. લેખકે ધાર્યું હોત તો ચરિત્ર લખી શકત એટલી દૃષ્ટિ અને સૂઝ તેમની પાસે છે તેનો પરિચય લેખકે પોતાના અંગ્રેજી^૧ અને ગુજરાતી^૨ બન્ને પુસ્તકોથી કરાવ્યો છે પણ ગાંધીજીનું ચરિત્ર જ હિમાલય જેવું ભવ્ય છે કે તેને બાથ ભીડવા કરતાં કોઈ પણ દૃષ્ટિકોણથી તેને નિહાળવું અને આલેખવું એ કલાકારને વધુ પસંદ પડે, અનુકૂળ પડે.

જયન્તભાઈએ આપેલ આ વ્યાખ્યાનોનો વિષય છે ગાંધીજીને મહાત્મા બનાવનારાં પરિબળો. લેખકને મોહ નથી બધાં જ પરિબળોની વિગત આલેખવાનો. શ્રોતાઓને રસ પડે, સમજાય અને વાતાવરણમાં સહજ રીતે પ્રગટ થાય તેવાં કેટલાંક પરિબળોનો તેમણે ઉલ્લેખ

૧. ‘ગાંધીજી એન્ડ હિઝ ડિસાઈપલ્સ’

૨. ગાંધી - સવાસો.

કર્યો છે જે વ્યાખ્યાનની સરળ શૈલીમાં ઉપયોગી છે પણ અભિવ્યક્તિની શાસ્ત્રીયતા તેમણે છોડી નથી.

પુસ્તક પાંચ પ્રકરણમાં લખાયેલું છે. પહેલું જ પ્રકરણ હરિનો મારગ - ગાંધીજીના મૃત્યુના આઘાતની વિશ્વવ્યાપી સંવેદનાને પ્રગટ કરે છે અને ગાંધીજીના આ વૈશ્વિક વ્યક્તિત્વને પામવા માટે લેખક આપણને ગાંધીજીના સમગ્ર જીવનમાંથી પસાર કરે છે, પરંતુ તેમાં એમનું લક્ષ્ય સ્પષ્ટ છે - ગાંધી મહાપદના યાત્રી બન્યા છે તે માર્ગ દર્શાવવાનું. એ સિવાયની બધી જ વિગતો એમણે છોડી દીધી છે એટલે ક્ષેત્રની સ્પષ્ટ રેખાઓ દોરી આપીને એ જ દિશામાં ગતિ કરી છે.

ગાંધીજીના આ આન્તરવિકાસની ગાથાને એમણે ત્રણ વિભાગમાં આલેખી છે. પહેલો વિભાગ તે આત્મકથામાં નિરૂપાયેલ જીવનવિકાસ, બીજો દક્ષિણ આફ્રિકાનો ઘડતરકાળ અને ત્રીજો ઈ.સ. ૧૯૧૫માં હિન્દુસ્તાન આવ્યા પછી ગાંધીજીએ કરેલ કાર્યોમાંથી પ્રગટતા તેમના વિરાટ વ્યક્તિત્વનો. ગાંધીજીના મૃત્યુથી સર્જાતી શૂન્યાવકાશની સંવેદનાથી પુસ્તકનો પ્રારંભ કરી અંતે ગાંધી શાશ્વત સત્યના, પરમસત્યના યાત્રી હતા જેના વિચારોનો પ્રકાશ હજારો વર્ષ પછી પણ સમગ્ર વિશ્વને શાંતિ અને શ્રદ્ધા આપતો રહેશે એવી શ્રદ્ધા અને પરિતૃપ્તિ સાથે પુસ્તક પૂરું થાય છે.

જગતના કોઈ પણ મહાપુરુષ કરતાં ગાંધીજીની વિશેષતા એ છે કે એ તદ્દન સામાન્ય માણસમાંથી પોતે સભાનપણે પોતાની જાતને ઘડીને અસામાન્ય બન્યા. આત્માથી મહાત્મા સુધીની આ યાત્રા અથવા કહો કે સાધનાની રૂપરેખા એ આ પુસ્તકનો વિષય છે. લૂઈ ફ્રિશરે ગાંધીજીના જીવન વિષે સરસ અને સાચું કહ્યું છે. “જાતે ઘડાવાની કળા” અલબત્ત આ પુસ્તકમાં તો જાતે ઘડવા પર પણ બહુ ભાર મુકાયો નથી. જે પરિબળોથી તેમનું ઘડતર થયું તેનાં દષ્ટાંતો આત્મકથા અને દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહના ઇતિહાસમાંથી મૂક્યાં છે પણ એ મૂકતી વખતે લેખકની જે દૃષ્ટિ છે તે ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. દા.ત. ગાંધીજી વિલાયતમાં અભ્યાસ કરવા માટે ગયા ત્યાં સભ્ય થવાની ઘેલછામાં ગાંધીજીએ જે જે પ્રયોગો કર્યા અને પછી છોડ્યા તે અત્યંત ટૂંકમાં દર્શાવી લેખક લખે છે : “એક પોષાકની ટાપટીપ બાદ કરતાં અન્ય કળાઓનો લોભ જતો કર્યો.” આ નિરીક્ષણ બહુ સૂચક છે.

પહેલાં ૨૨ પાનાંમાં આત્મકથાના પ્રસંગોનું આલેખન છે જેમાં ગાંધીજીના જીવનને ઘડનાર અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ પરિબળોનું વર્ણન છે. એ પ્રત્યેકમાંથી ગાંધીજી શું શીખે છે જે એમને મહાપદની યાત્રાએ લઈ જાય છે તેનું આલેખન છે પણ અત્યંત સીમિત છે. એ વિભાગ પૂરો કરતાં લેખક જે કહે છે તેમાં એમનું દષ્ટિબિંદુ કેટલું સ્પષ્ટ છે ! તેનો હજુ સામાન્ય માણસોને ખ્યાલ નથી. ઈ.સ. ૧૯૮૩માં ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકા જવા નીકળે છે ત્યાં પહેલા ખંડની સાધનાનું વર્ણન પૂરું કરતાં લેખક લખે છે -

“ઈ. સ. ૧૯૮૩ના એપ્રિલ માસમાં નવા મુલકની સફરે નીકળેલા ચોવીસ વર્ષના આ યુવાન બેરિસ્ટરે જીવનની વિદ્યાપીઠ પાસે શીખી શકાય તેટલું શીખી લેવામાં આગસ કરી ન હતી. એ શિક્ષણ વર્ગખંડોમાં નહીં પણ વર્ગની બહાર પ્રકૃતિ, પુરુષ અને પરિવેશ પાસેથી મળેલું અને તેના સાર રૂપે જે સત્ય ગાંધીજીને લાઘ્યું તે હતું ‘આ જગત નીતિ ઉપર નભેલું છે. નીતિ માત્રનો સમાવેશ સત્યમાં છે.’”

ગાંધીજીએ આપેલ આ સારરૂપ તત્ત્વને પકડીને લેખક આપણને સત્યની શોધ તરફ લઈ જાય છે. આમ પહેલું પ્રકરણ એ આન્તર ઘડતરનું છે અને બીજામાં એ વ્યક્તિગત સાધનામાંથી વિસ્તરી સામાજિક જીવન સાથે સંકળાય છે તેનું આલેખન છે.

બીજા પ્રકરણનું નામ છે 'વૈષ્ણવજન'. લેખકે દક્ષિણ આફ્રિકાની અનેક અદ્ભુત ઘટનાઓ અને ઘડતરની પણ અનેક વાતો જતી કરી છે. એમનું લક્ષ્ય છે વૈષ્ણવજન તરીકેના ગુણો ગાંધીજીના જીવનમાંથી ક્યાં અને કેવી રીતે પ્રગટ્યા તે દર્શાવવાનું. આથી, અત્યંત સંયમપૂર્વક એમણે અનેક આકર્ષક પ્રસંગો જતા કર્યા છે એ એમની વિશેષતા છે, પરંતુ ગાંધીજીના આધ્યાત્મિક વિકાસની અત્યંત ઊંચી ભૂમિકાને આલેખતા પ્રસંગોને લેખક કેમ ચૂકી ગયા હશે ? તેવો પ્રશ્ન સહેજે ઊભો થયા વિના રહેતો નથી.

દક્ષિણ આફ્રિકાથી ગાંધીજી ઈ.સ. ૧૯૧૫માં હિન્દુસ્તાન આવ્યા તે દર્શાવતાં લેખક કહે છે : “ઈતિહાસનાં પાનાંમાં અવતરતું સ્વસ્થ વ્યક્તિત્વ...” ગાંધીજીનું ઐતિહાસિક સ્થાન નિશ્ચિત થઈ ચૂક્યું છે. એમનું પારદર્શક વ્યક્તિત્વ જગતે નિહાળી લીધું છે. એ સિદ્ધિનું તેમાં સૂચન છે.

ત્રીજો ખંડ છે 'વડવાનલમાં ટકેલું ગુલાબ'. આ ખંડમાં હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા પછી ગાંધીજીએ કરેલ વિવિધ સત્યાગ્રહોની વાત છે પણ લેખકનું જે તારણ છે તે છે : “સત્યાગ્રહોએ ગાંધીની આકૃતિને નખશિખ કંડારનારા ટાંકણાનું કામ કર્યું હતું.” અને પછી લખે છે : “ગાંધીને ઘડનારાં પરિબળોના કેન્દ્રસ્થાને ઘડવૈયા રૂપે ઊભેલા છે સ્વયમેવ ગાંધી.” અહીં એમનો વિચાર લૂઈ ફિશરના વિચાર સાથે એક થાય છે અને દર્શન સ્પષ્ટ થાય છે.

ઈ.સ. ૧૯૧૬ના બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીમાં ગાંધીજીએ આપેલા વ્યાખ્યાનથી ૧૯૨૨માં અમદાવાદના સર્કિટ હાઉસમાં ચાલેલા કેસની ભવ્યતાને લેખકે આલેખી છે. ધીમે ધીમે વિરાટ થતું વ્યક્તિત્વ ખડું થાય છે.

ઈ.સ. ૧૯૩૧માં ગાંધી-અર્વિન સમજૂતી થયા પછી; ભગતસિંહ, સુખદેવ અને રાજગુરુની ફાંસીની સજા માફ કરાવવા ગાંધી વાઈસરોયને મળે છે તે અંગેની વિગત આપીને લેખકે ઘણા યુવાનોના મનમાં ગાંધીજી વિશે ચાલતી ગેરસમજને દૂર કરી સાચી માહિતી આપી છે. આ પ્રકરણમાં લેખકે પ્રમાણભૂત માહિતી આપવા મોટાભાગે ‘અક્ષરદેહ’માંથી અવતરણોનો આશ્રય લીધો છે જે એમને કહેવાની વાતને પુષ્ટ કરે છે.

૧૯૪૪થી '૪૮ સુધીનો સમય જે ગાંધીજીના જીવનનો મહાભિનિષ્ક્રમણનો કાળ, જેમાં ગાંધીની કરુણા, એમની વેદના અને એમની આધ્યાત્મિકતા પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે. તેની અહિંસાનાં અપૂર્વ પરિણામો જગત નિહાળે છે અને છતાં ગાંધીની કલ્પનાનું ચિત્ર ભૂંસાતું જાય છે તેનું આલેખન 'પ્રેમપંથ પાળકની જ્વાળા' એ શીર્ષક નીચે કર્યું છે.

જગતના મહાન સાહિત્યકારોએ કહ્યું છે કે જેણે જેણે માનવજાતને પ્રેમ કર્યો છે તેને માટે પાવકની જ્વાળા અનિવાર્યપણે આવે છે. પ્રોમિથિયસ બાઉન્ડની કવિતાની જાણે યાદ આપે એવી આ ઘટના છે.

ઘેરી કરુણતા, નિષ્ફળતા, વેદના, આઘાતો અને એ બધાંમાંથી મુક્ત થઈ અન્તરાત્માના અવાજને અનુસરતો, સત્યની વાટે એકલો જતો આ પ્રકાશ, વ્યક્તિ મટી વિચાર બની જતા ગાંધી, તેનું કરુણ-ભવ્ય દર્શન છે અને છેલ્લે 'પ્રભુ પરમ સત્યે તું લઈ જા' એ પ્રકરણમાં

ગાંધીજીના જીવનમાં સ્થૂળ સત્યના પાલનથી વિકાસ થતાં થતાં પરમ સત્ય સુધી એ પહોંચ્યા એનું આલેખન છે. વિચારના આ વિકાસમાં 'ઈશ્વર સત્ય છે, પ્રેમ છે' એ અનુભવથી માંડી 'સત્ય એ જ ઈશ્વર છે.' એ દર્શન સુધી પહોંચ્યા તેનું આલેખન છે. ઉપરાંત ગાંધીજી વિષેની કેટલીક ગેરસમજોને સ્પષ્ટ કરતી વિગતો છે જે અભ્યાસીને ઉપયોગી બને તેવી છે.

વ્યાખ્યાનમાંથી પુસ્તક બનેલ આ કૃતિમાં વાતચીતની સાહજિકતા છે તો ગ્રંથની કમબદ્ધ આલેખનપદ્ધતિ પણ છે. પ્રસંગોની રોચકતા છે તેમ વિગતોના આધારો પણ છે. કેટલીક જગ્યાએ આધારો ટાંક્યા પછી તેના અનુસંધાને કરેલ નોંધમાં વિગતદોષ^૩ છે તે નિવારી શકાઈ હોત. કેટલીક સરતચૂક જે અત્યંત મહત્ત્વની છે - દા.ત. પાના નં. ૮૮ પર રાષ્ટ્રપિતા નામ વિશેની વિગતે ચર્ચા છે, પરંતુ ગાંધીજીને રાષ્ટ્રપિતા એવું સંબોધન આપનાર સુભાષચંદ્ર બોઝ હતા અને હિંસાને માર્ગે જઈ ગાંધીજીથી છૂટા પડ્યા પછી પણ એમનો એ આદર જીવનભર હતો એ વાતનો ઉલ્લેખ થયો હોત તો ઘણું સારું હતું.

એકંદરે ગાંધીજીના આન્તરવિકાસને આલેખતું - આત્માથી મહાત્મા સુધીની વિકાસયાત્રાનું આ પુસ્તક તેની સહજ સરળ અભિવ્યક્તિ, પ્રમાણભૂત આધારો, સ્પષ્ટ જીવનદષ્ટિ અને ગાંધીજીના ઊંડાણભર્યા અભ્યાસથી આસ્વાદ્ય બન્યું છે. ગુજરાતીમાં ગાંધીજી વિશે લખાયેલાં અભ્યાસપૂર્ણ પુસ્તકોમાં તેનું મહત્ત્વનું સ્થાન રહેશે.

યથાર્થ અનુવાદ | નિમેષ પટેલ

[સાસુવહુની લઢાઈ (૧૮૬૬) : લે. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ, ફ્યુડિંગ મધર્સ ઈનલો એન્ડ ડોટરઇનલો : અનુ. નીલા શાહ, પ્રકાશન : ૨૦૦૫, પૃ. ૨૦૮, રૂ. ૧૨૫/- ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર]

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીએ જૂની પ્રશિષ્ટ ગુજરાતી કૃતિઓનો અંગ્રેજી અનુવાદ કરાવવાનું આવકાર્યું અભિયાન આરંભ્યું છે. આ નવીનતમ પ્રવૃત્તિ અંતર્ગત મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ લિખિત 'સાસુવહુની લઢાઈ'(પ્રકાશનવર્ષ : ૧૮૬૬)નો સરાહનીય અનુવાદ નીલા શાહે 'ફ્યુડિંગ મધર-ઇન-લો એન્ડ ડોટર-ઇન-લો' તરીકે કર્યો છે.

તત્કાલીન ગુજરાતી સમાજમાં, ખાસ કરીને વડનાગર બ્રાહ્મણોની જ્ઞાતિમાં, પ્રવર્તતાં દૂષણ જેમ કે બાળલગ્ન, સાસુ દ્વારા લહુ પ્રત્યે આચરાતું કૂર વલણ, લગ્નપ્રસંગે ગવાતાં અરુચિકર ફટાણાં - વગેરેની અનિચ્છનીયતા દર્શાવતી ગુજરાતની આ પ્રથમ સામાજિક નવલકથા છે. નાવિકા સુંદરને તેની સાસુ અનપૂણા અને નણંદ કમલા દ્વારા અપાતો ત્રાસ તથા પતિ હરિનંદ દ્વારા સુંદરની કરાતી અમાનવીય મારઝૂડથી અંતે સુંદરનું નીપજતું મૃત્યુ એ આ નવલકથાનું મુખ્ય વસ્તુ છે.

કોઈ પણ અનુવાદની ગુણવત્તાનાં બે મુખ્ય માપદંડ છે. એક, અનુવાદિત કૃતિ મૂળ કૃતિને

૩. પાના નં. ૮૧ પર મનુબહેન ગાંધીની તા. ૮-૧-૪૮ની ડાયરીને આધારે લેખકે જે નોંધ કરી છે તેમાં ભાવનગરના પટ્ટણીસાહેબનું અર્થઘટન પ્રભાશંકર પટ્ટણી કર્યું છે તે પ્રભાશંકર નહીં પણ અનંતરાય પટ્ટણી છે. પ્રભાશંકર પટ્ટણીનું અવસાન એક દાયકા પહેલાં થઈ ચૂક્યું હતું.

વફાદાર રહેવી જોઈએ અને બીજું, લક્ષ્ય ભાષામાં થયેલ અનુવાદ વાંચતાં સ્રોત ભાષાની કૃતિ વાંચતાં હોઈએ એવી પ્રતીતિ થવી જોઈએ. અનુવાદક આ બંને માપદંડોમાં ખરા ઊતરી શક્યાં છે. મૂળ કૃતિનો અઢારમી સદીનો ગુજરાતી સમાજનો પરિનિવેશ અંગ્રેજીમાં પણ અનુવાદકે કાળજીપૂર્વક સાચવ્યો છે.

આ અનુવાદની સૌથી ધ્યાનાકર્ષક બાબત એ છે કે અનુવાદક Cultural transplantation(સાંસ્કૃતિક ફેરોપણી)ના પ્રલોભનમાંથી બચી શક્યા છે. અનુવાદિત કૃતિની શરૂઆતમાં 'ટ્રાન્સલેટર્સ નોટ'માં અનુવાદક પોતે નોંધે છે તેમ Culture and Region Specific Wordsનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કરવાનો યત્ન કરવાનું એમણે ટાણ્યું છે. એના બદલે આવા શબ્દોને જેમના તેમ રાખી એ શબ્દોની અનુવાદના અંતે ગ્લોસરી બનાવી જે તે શબ્દની સમજૂતી એમણે આપી છે. આમ કરવાથી મૂળ કૃતિનું કલેવર સચવાયું છે.

મૂળ કૃતિ ઈ. સ. ૧૮૬૬માં પ્રકટ થઈ હતી ત્યારે પ્રયોજાતી ગુજરાતી ભાષામાંના ઘણા શબ્દો હવે શેષપ્રાય: થયા છે છતાં આ શબ્દો વડે રચાયેલી કૃતિના મૂળ રૂપને અનુવાદમાં સાચવવામાં અનુવાદક સફળ રહ્યા છે. મૂળ કૃતિના પાંચમા પ્રકરણમાં મૂકેલ લગ્નગીતોને અંગ્રેજીમાં અનુવાદિત કરવામાં ઊભા થતા ભાષાકીય પડકારને અનુવાદકે બરાબર ઝીલ્યો છે. સમગ્ર અનુવાદમાં અંગ્રેજી ભાષાનું સ્તર ઊંચું અને શિષ્ટ છે અને અંગ્રેજીની સમૃદ્ધિ હોવા છતાં અનુવાદિત કૃતિ મૂળ કૃતિથી દૂર નથી ગઈ એ અનુવાદની સક્ષમતા છે.

થોડુંક વધુ ઝીણવટભર્યું પ્રૂફરીડિંગ કરવાથી મુદ્રાક્ષસે ઊભી કરેલ ત્રુટિઓ નિવારી શકાઈ હોત. થોડાંક ઉદાહરણો : અનુવાદિત કૃતિના પાના ૩૦ (બારમી લીટી) પર talk પછી Would ન હોય; પાના ૩૧ (છેલ્લી લીટી) પર ask પછી her હોવું જોઈએ. પાના ૧૨૬ (નવમી લીટી) પર hand નહીં પણ hard અને પાના ૧૩૭ (છેલ્લેથી છઠ્ઠી લીટી) પર feat નહીં પણ feet હોવું જોઈએ. એ જ રીતે, પાના ૧૮૨ (બીજો ફકરો, પાંચમી લીટી) પર been શબ્દ વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ બિનજરૂરી છે અને પાના ૧૮૮ (ચોથી લીટી) પર beને બદલે been હોવું જોઈએ.

મુદ્રાક્ષસ ઉપરાંત અનુવાદમાં અંગ્રેજી ભાષાને લગતી થોડીક ત્રુટિઓ રહી જવા પામી છે. પાના ૧૩૮ પર આવી એક ત્રુટિને કારણે અનર્થ થયો છે. મૂળ કૃતિના પાના ૧૦૦ (નવમી અને દસમી લીટી) પરનાં વાક્ય “.... અનપુણ કહે મારી ના કહેલી રહે એવી તમારી છોકરી છે નહીં...”નો અનુવાદ (અનુવાદિત કૃતિ પાનું ૧૩૮) પર આ રીતે થયો છે : Anpoona said, “Aren't you aware that your daughter is too docile to obey me !” docileનો અર્થ થાય નમ્ર કે આશ્ચકિત એટલે docileને બદલે અહીં headstrong (માથાભારે) કે adamant (હડીલું, દુરાગ્રહી) શબ્દ હોવો જોઈતો હતો.

એ જ પ્રમાણે અનુવાદિત કૃતિના પાના ૧૩ પર notoriously famousને બદલે notorious હોવું જોઈએ. પાના ૨૮ (બીજો ફકરો, બીજી લીટી) પર ...telling to... છે; એમાં toની જરૂર છે ? પાના ૩૩ (બીજો ફકરો, ચોથી લીટી) પર and ન આવે; પાના ૪૩ (સાતમી લીટી) પર visit આગળ to ન આવે અને પાના ૪૭ (સાતમી લીટી) પર and yet પછી you હોવું જોઈએ.

મૂળ કૃતિના પાના ૩૬ (ઓગણીસમી લીટી) પર “...એવાં નામ તે આપણી ન્યાતમાં

હોય ?” પ્રશ્નાર્થવાક્ય છે જેનો અનુવાદિત કૃતિના પાના પર (બાવન) પર (સત્તરમી લીટી) “... people do not have such names in our coste”, વિધાનાત્મક વાક્ય તરીકે અનુવાદ થયો છે. મૂળ વાક્યનો અર્થ અનુવાદમાં સચવાયો છે પણ વાક્યનો પ્રકાર બદલાયો છે. અનુવાદકને આ છૂટ મળે કે કેમ એ રસપ્રદ ચર્ચાનો વિષય થઈ શકે.

પણ ત્રુટિનિર્દેશની સાથે જ એ નોંધવું જરૂરી છે કે પાના ૧૩૮ પર ભૂલથી પ્રયોજાયેલ docile શબ્દ સિવાય મૂળ કૃતિનો અર્થ, ત્રુટિઓને કારણે, ક્યાંય નથી નંદવાયો. અનુવાદના અંતે આપાયેલ ગ્લોસરી સ્વયંસ્પષ્ટ છે અને અનુવાદકે ઉઠાવેલ જહેમતની સાખ પૂરે છે. આ શબ્દોની સમજૂતી સાથે એકાદ વાક્યમાં દરેક શબ્દનો ઐતિહાસિક કે સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ અપાયો હોત તો અંગ્રેજીમાં વાંચનાર માટે આ શબ્દો વધુ અર્થપૂર્ણ અને રસપ્રદ બન્યા હોત.

પુસ્તકનું મુદ્રણ તથા ટાઇપોસેટિંગ સુંદર છે. મુખપૃષ્ઠ પરનાં સાસુ અને વહુનાં આંખ, નાક વગરના રેખાંકન કળાત્મક છે.

‘સાસુવહુની લઢાઈ’ જેવાં વધુ ને વધુ પ્રશિષ્ટ ગુજરાતી પુસ્તકો અંગ્રેજીમાં અનુવાદિત થઈ દુનિયા સમક્ષ પહોંચવાં જોઈએ. આવા નવતર પ્રયોગ બદલ ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી અને આવા યથાર્થ અનુવાદ બદલ નીલા શાહ અભિનંદનનાં અધિકારી છે. ગુજરાતી પુસ્તકોના અંગ્રેજીમાં થયેલ સારા અનુવાદમાં આ અનુવાદનો સુખદ ઉમેરો થયો છે.

એક બેઠકની વાર્તા | નટવર પટેલ

[કબૂતરનાં બચ્ચાં : લબુ-ઢબુ : સાંકળચંદ પટેલ, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૦૨, પૃ. ૧૪, કિં. રૂ. ૧૫/-]

સાંકળચંદ પટેલ અહીં કબૂતરનાં બે બચ્ચાં – લબુ અને ઢબુની બાળસહજ વાર્તા લઈ આવ્યા છે. ચૌદ પાનાંની આ નાનકડી પુસ્તિકામાં એકમાત્ર આ વાર્તા જ છે. વળી તે સચિત્ર છે. ચિત્ર અહીં અડધા ઉપરાંતનું પાનું રોકે છે તેથી વાર્તાનો શબ્દદેહ અતિ પાતળો છે.

વાર્તા કંઈક આવી છે : એક કૂવામાં કબૂતરે માળો કર્યો છે. તેમાં તેનાં બે બચ્ચાં લબુ અને ઢબુ રહે છે. એક વાર કૂવા પરથી હેલિકોપ્ટર પસાર થાય છે. તેનો ભયાનક અવાજ સાંભળી લબુ ગભરાઈ જાય છે, જ્યારે ઢબુ ગભરાતો નથી. ઢબુ તો કૂવા બહાર પણ ફરવા જાય છે. લબુ બખોલમાં જ લપાઈ રહે છે. એક દિવસ ઢબુની લગ્નની પાર્ટી હોય છે. લબુ તેમાં જતો નથી. કબૂતર બાપના કહેવાથી ગીધ ને સમડી તેને લેવા આવે છે. પાર્ટીમાં તે જે ટેબલ પર બેસે છે તેની નીચે ટેટાની લૂમ રાખેલી હોય છે. બાપના ઇશારે કાગડો ચિનગારી ચાંપે છે ને ગભરાઈને જીવ બચાવવા લબુ પણ ઊડે છે ને પછી ઊડતાં શીખી જાય છે.

વાર્તા નાની છે ને સળંગ છે તેથી બાળવાચકોનો રસભંગ થાય તેમ નથી. અહીં પાને પાને ચિત્રો છે, પરંતુ આ ચિત્રો મોટાભાગનાં (૧૪માંથી ૧૧) કૂવાની બખોલનાં છે જે એકસરખાં લાગે છે. બે-ચાર ચિત્રો જોયા પછી બાળકનો રસ ચિત્રોમાંથી ઊડી જાય એવું બને. વાર્તામાં કબૂતરનાં બચ્ચાં ધીરે ધીરે મોટાં થઈ રહ્યાં છે એ બતાવતાં વર્ણનો સરસ છે. આ જુઓ : ‘...હવે બંને બચ્ચાં મોટાં થઈ ગયાં. એમની આંખો લાલ લાલ ચણોટી જેવી દેખાતી

હતી. એમની પાંખો રાખોડી રંગની થઈ ગઈ હતી. પાંખો પર કાળા રંગના પટા ફૂટી રહ્યા હતા.’ (પૃષ્ઠ ૫)

અહીં માબાપ ગભરુ બચ્ચાને નીડરતાનો પાઠ શીખવે છે. આવા પ્રકારની એક વાર્તા ધીરુબહેન પટેલની ‘બતકનું બચ્ચું’ છે. જે ‘ના, હું તો નહીં તરું’ નો નકાર જવાબ ત્રણ-ત્રણ વાર સરસ રીતે આવર્તન પામે છે. વળી બચ્ચું જે જોડકણું ગાય છે તે બાળવાચકોને તરત યાદ રહી જાય એવું છે. આ વાર્તામાં એનો અભાવ છે. લેખકે અહીં આવો પ્રયોગ કર્યો હોત તો ? વાર્તા વાંચી રહ્યા બાદ બાળમાનસમાં કેટલાક પ્રશ્નો ઊભા થઈ શકે છે.

બંને બચ્ચાં ઈંડાંમાંથી સાથે બહાર આવ્યાં હોય તો તેમની ઉંમર વચ્ચે આટલો બધો ફરક કેવી રીતે હોઈ શકે ? ઢબુ ઊડતાં શીખ્યું ને નિશાળે પણ જાય છે ને છેવટે તેનાં લગ્ન લેવાય છે. ત્યાં સુધી લબુ ઊડતાં જ ન શીખે ? વળી પૃષ્ઠ ૧૧ પર મા-બાપ લબુઢબુ વિશે વાત કરે છે ત્યાં પિતા આમ બોલે છે, “આ લબુ ઢબુ કરતાંય મોટો છે, છતાં હજી ઊડવાનું નામ લેતો નથી.” તો બંનેમાં મોટો તો લબુ જ ને ! છતાં લગ્ન ઢબુના લેવાય જે કૃતક લાગતું નથી. છેલ્લે ટેટા ફોડીને લબુને ઉડાડવાની વાત યોગ્ય લાગતી નથી. કોઈ બીજો ઉપાય કરી લબુને ઊડતો ન કરી શકાય ?

એકંદરે બાળવાર્તા કંઈક સંદેશો લઈ આવી છે. બાળવાચકોને ગમશે એમાં બેમત નથી.

સંન્યાસીનો અનોખો પ્રવાસ | દિગ્ગજ શાહ

પૂર્વમાં નવું પશ્ચિમ (ઓસ્ટ્રેલિયા અને ન્યૂઝીલેન્ડ) : સ્વામી સચ્ચિદાનંદ, ગૂર્જર પ્રકાશન, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ, પ્ર.આ. ૨૦૦૪, પૃ. ૨૮૮, કિં. રૂ. ૮૦/-

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ વિશ્વપ્રવાસી ક્રાંતિકારી સંત છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેમના પ્રવાસસાહિત્યનું મહત્ત્વપૂર્ણ યોગદાન છે. ‘પૂર્વમાં નવું પશ્ચિમ’ પુસ્તકમાં સ્વામીએ ઓસ્ટ્રેલિયા અને ન્યૂઝીલેન્ડના કુલ ૨૪ દિવસના કરેલા પ્રવાસનું રસપ્રદ – રોમાંચક વર્ણન છે. તેમનો પ્રવાસ સિંગાપોર, ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યૂઝીલેન્ડ, પાછા ઓસ્ટ્રેલિયા અને પાછા સિંગાપોર એમ પાંચ ભાગમાં થયો હતો. તેમણે જે જોયું-અનુભવ્યું અને સમજ્યા તે વાચકો આગળ મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પશ્ચિમનાં વખાણ કરવામાં એમણે ક્યાંય ભારતને હલકું નથી ચીતર્યું. એમનો મુખ્ય હેતુ એ છે કે આપણે આપણું સાચું પ્રતિબિંબ જોઈએ અને તેને સુધારીએ.

સ્વામી લખે છે : ‘પ્રવાસમાં મારો દષ્ટિકોણ મારા ભારત દેશને પણ આવો સુખી-સમૃદ્ધ અને સુરક્ષિત કેમ બનાવવો તે રહ્યો છે. આપણે ક્યાં ભૂલો કરીએ છીએ અને આપણે હવે શું કરવું જોઈએ તે અભિગમ મુખ્ય રહ્યો છે. આ દેશો સુખી-સમૃદ્ધ કેવી રીતે બન્યા અને આપણે તેવા કેમ ના બન્યા તે પણ જોવા-જાણવા-સમજવાનો પ્રયત્ન થતો રહ્યો છે. એટલે પ્રસ્તુત પુસ્તકને માત્ર કોઈ પ્રવાસવર્ણનનું પુસ્તક ન માની લે. પ્રવાસવર્ણનની સાથે તેમાં ચિંતન પણ છે. ખરું કહું તો પ્રવાસ તો નિમિત્ત છે. પ્રવાસના માધ્યમથી તેમાં મેં મારું ચિંતન – વિચારો – દર્શન – દષ્ટિકોણ જ વધુ મૂક્યાં છે. શક્ય છે કે તે કોઈને ગમે, કોઈને ના પણ ગમે, પણ મેં મારી શક્ય તેટલી તટસ્થતાથી આ વિચારો રાખ્યા છે.’

આત્મસ્વાધ્યા અને પૂર્વગ્રહોથી મુક્ત આ પુસ્તકમાં કુલ ૩૮ પ્રકરણો છે. પ્રારંભ મુંબઈની ધારાવી ઝૂંપડપટ્ટી વિશે પોતાના ધારદાર વિચાર રજૂ કર્યાં છે. પછી સિંગાપોરનો હવાઈ પ્રવાસ શરૂ થાય છે. ૧૮ પ્રકરણો સુધી તેનું ધબકતું વર્ણન છે. ત્યારબાદ ૩૮ પ્રકરણ સુધી ઓસ્ટ્રેલિયાનું રોમાંચકારી વર્ણન છે. બંને વિભાગનાં પરિશિષ્ટોમાં બંને દેશોની ભૌગોલિક – સાંસ્કૃતિક વગેરે વિગતો આપી છે.

સ્વામી પ્રખર ચિંતક છે. તેમનું ચિંતન આ પુસ્તકમાં ઠેર ઠેર છે. તેઓ પશ્ચિમ અને આપણી તુલના કરતાં લખે છે : ‘આ લોકો જેટલા ભોગવાદી છે તેટલા જ સાહસવાદી, કર્તવ્યવાદી અને માનવતાવાદી પણ છે. આપણે તેમની એક બાજુને જ કાણી આંખે જોઈને પોતાની જાતને જ નુકસાન કરીએ છીએ. આપણે ત્યાં અભોગવાદી બ્રહ્મચારીઓ સૌપ્રથમ તો પરાવલંબી જીવન જીવે છે અને લોકોને સાહસિક કે વીર બનાવવાની જગ્યાએ પલાયનવાદી બનાવે છે તે પણ યાદ રાખવું જોઈએ. અહીંનાં નર-નારીઓ સ્વાવલંબી જીવન જીવે છે. તે રાષ્ટ્ર કે સમાજ માટે ભારરૂપ નથી બનતાં તે પણ સમજવું જોઈએ.’ (પૃ. ૪૭)

સ્વામીના ચિંતનમાં તાજગી છે. બીજાં કેટલાંક ઉદા. જોઈએ :

‘ભારતમાં એવાં લાખો માણસો હશે જેમણે લગ્ન તો કર્યાં છે, પણ પ્રેમ કર્યો જ નથી. હા, વાસના ભોગવી છે.’ (પૃ. ૫૧)

‘લગ્ન હોય તેનાં જ લગ્ન કરવાં જોઈએ. લગ્ન વિનાનાં સૂકાં હાડકાંનો હસ્તમેળાપ કરાવવાનો કશો અર્થ નથી.’ (પૃ. ૧૬૬)

‘રાજનેતા થવું એ દુર્લભ છે. તે પછી સફળ થવું તે તો તેનાથી પણ દુર્લભ છે અને તે પછી પ્રજાપ્રિય થવું તે તો અત્યંત દુર્લભ છે. બધા જ રાજાઓ વિક્રમાદિત્ય નથી થઈ શકતા.’ (પૃ. ૧૧૫)

‘ધર્મ જ્યારે સંપ્રદાય બને અને સંપ્રદાય જ્યારે ચુસ્ત બને અને આવો ચુસ્ત સંપ્રદાય જ્યારે રાજધર્મ બની જાય પછી ઘુણા અને આતંકવાદને ખુલ્લું મેદાન મળી જાય.’ (પૃ. ૧૪૧)

‘ચિંતા વાસ્તવિક છે અને કલ્યાણકારી પણ છે. કારણ કે ચિંતાથી ઉપાયો થાય છે. “હું આત્મા છું અને મારે કશી ચિંતા હોય જ નહિ.” આવી વાતો પોપટિયો બકવાસ છે.’ (પૃ. ૧૮૫)

મારી દષ્ટિએ આ પુસ્તકમાંનાં બે પ્રકરણો વિશેષ ધ્યાન ખેંચનારાં છે : ૧૭મું પ્રકરણ – ‘ગે પ્રવૃત્તિ’ અને ૩૬મું પ્રકરણ – ‘કેપ્ટન જેમ્સ કૂક’.

સ્વામીએ “ગે પ્રવૃત્તિ” વિશે પોતાના સ્ફોટક વિચારો રજૂ કર્યાં છે. જે સ્ત્રી-પુરુષો સજાતીય સંબંધોવાળાં હોય તેમાં પુરુષોને ગે કહે છે અને સ્ત્રીઓને લેસ્બિયન કહે છે. સ્વામીનું સ્પષ્ટ કહેવું છે કે “પ્રથમ તો લોકોને કુદરતસહજ નર-નારીના સંબંધો તરફ વાળવાં જોઈએ. આ સંબંધોમાં એકત્વ અને દૃઢતા રહે તે માટે ધર્મ તરફ પણ વાળવાં જોઈએ. શ્રદ્ધા અને પ્રેમ દલીલથી પર હોય છે.” (પૃ. ૧૧૦)

‘કેપ્ટન જેમ્સ કૂક’ પ્રકરણમાં સ્વામીએ તેનું જીવનચરિત્ર આલેખ્યું છે. તેઓ લખે છે : “કેપ્ટન જેમ્સ કૂકનાં જીવનચરિત્રમાંથી આપણને સાચી પ્રેરણા મળે અને દિશા અને દર્શન બદલાય તે માટે આ પ્રકરણ લખ્યું છે. એક ખેતમજૂરનો છોકરો, પિતાની સાથે ઢોરાં ચરાવતો ચરાવતો વિશ્વપ્રવાસી બન્યો અને પોતાના દેશને મહાન પ્રદાન કર્યું તે પ્રેરણા સૌએ લેવા જેવી

ખરી.” (પૃ. ૨૫૨)

પુસ્તકમાં સ્વામીનો દેશપ્રેમ ઊડીને આંખે વળગે છે. તેમનો સંદેશ એ જ છે કે “આપણે આપણા સાચા સ્વરૂપને સમજીએ અને સ્વીકારીએ, મિથ્યા આત્મશ્લાઘામાં અને પશ્ચિમની નિંદામાં રાચ્યા ન કરીએ, આટલું થાય તોય બસ.” (પૃ. ૨૧૯)

આ પુસ્તક રાષ્ટ્રને, રાષ્ટ્રવાદીઓને કાંઈક સાચી દિશાની પ્રેરણા આપવા માટે સક્ષમ છે. ભાષાશૈલી ખૂબ જ ધારદાર અને રસાળ છે. વાચકને ન્યાલ કરી દેશે.

‘પરબ’માં જાહેરખબર માટે

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના મુખપત્ર ‘પરબ’માં થતી જાહેરખબરોના ભાવ નવેસરથી નીચે મુજબ નિયત કરવામાં આવ્યા છે. અગાઉનાં વર્ષોમાં જે જે સંસ્થા/વ્યક્તિઓ/શુભેચ્છકો તરફથી જાહેરખબર/સ્થાનસમર્પિત મળતાં રહ્યાં છે એ બદલ આભારી છીએ. ‘પરબ’ના સંવર્ધન માટે ચાલુ વર્ષ અને આગામી વર્ષોમાં પણ જાહેરખબર સંદર્ભે આપનો સહકાર મળી રહેશે એવી અપેક્ષા અને વિનંતી.

જાહેરખબરના દર (રૂ.)

	માસિક	છમાસિક	વાર્ષિક	વિશેષાંક
બીજું ટાઇટલ	૨૫૦૦.૦૦	૧૨૫૦૦.૦૦	૨૪૦૦૦.૦૦	૧૦૦૦૦.૦૦
ત્રીજું ટાઇટલ	૨૫૦૦.૦૦	૧૨૫૦૦.૦૦	૨૪૦૦૦.૦૦	૧૦૦૦૦.૦૦
ચોથું ટાઇટલ	૩૫૦૦.૦૦	૧૮૦૦૦.૦૦	૩૫૦૦૦.૦૦	૨૫૦૦૦.૦૦
અંદરનું સાદું પાનું	૧૦૦૦.૦૦	૫૦૦૦.૦૦	૯૦૦૦.૦૦	૫૦૦૦.૦૦
અંદરનું સાદું અર્ધું પાનું	૬૦૦.૦૦	૩૦૦૦.૦૦	૫૫૦૦.૦૦	૩૦૦૦.૦૦

નોંધ : પુસ્તકોની જાહેરખબર માટે ૪૦% વળતર મળશે. આ વળતર ફક્ત અંદરના સાદા પાન માટે જ આપી શકાશે.

જ્ઞાનસત્ર વિશેષાંક

‘પરબ’નો ફેબ્રુ-માર્ચ ૨૦૦૭નો સંયુક્ત અંક જ્ઞાનસત્ર વિશેષાંક તરીકે પ્રગટ થશે તેની વાચકોએ નોંધ લેવા વિનંતી.

પરિષદવૃત્ત

સંકલન : અનિલા દલાલ

(૧) ભાવનગર મુકામે ‘યશવંત પંડ્યા વ્યાખ્યાનશ્રેણી’ અંતર્ગત, શિશુવિહાર – ભાવનગરના સંયુક્ત ઉપક્રમે શ્રી સૌમ્ય જોશીએ તા. ૨૩-૧૧-૨૦૦૬ના રોજ ‘યુવાનો અને રંગભૂમિ’ પર મનનીય વ્યાખ્યાન આપ્યું.

(૨) ‘આપણો સાહિત્યવારસો’ અંતર્ગત વિદ્યમાન સર્જકોના સ્વરચિત કૃતિઓના પઠનના કાર્યક્રમમાં તા. ૭-૧૨-૦૬ના રોજ શ્રી ધીરુબહેન પટેલે પોતાની કેફિયત આપી કૃતિઓમાંથી અંશોનું પઠન કર્યું હતું.

(૩) એની સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહન નિધિ અંતર્ગત લેખિકાઓ માટે યોજવામાં આવેલી નાટ્યલેખન-સ્પર્ધામાં ૧૨ હસ્તપ્રતો આવી હતી. ડૉ. સતીશ વ્યાસે નિર્ણાયક તરીકેની જવાબદારી સંભાળી હતી. ત્રણ લેખિકાઓની રચનાઓને ઇનામો આપવાનું જાહેર કર્યું – પ્રથમ ઇનામ : શ્રી યામિની વ્યાસ; દ્વિતીય ઇનામ : શ્રી પ્રજ્ઞા પટેલ; તૃતીય ઇનામ : શ્રી ઊર્મિ પંડિત. આ જ નિધિ અંતર્ગત ૨૦-૨૧ જાન્યુઆરી ૨૦૦૭ના દિવસોએ એકાંકી નાટ્ય-લેખન શિબિર યોજવામાં આવી છે.

(૪) તા. ૧૯-૧૨-૨૦૦૬, સાંજે પરિષદપ્રમુખ કુમારપાળ દેસાઈની અધ્યક્ષતામાં દરિયાપારના સર્જકો શ્રી પન્ના નાયક, શ્રી પ્રીતિ સેનગુપ્તા, શ્રી જય ગજજર, શ્રી વિપુલ કલ્યાણી વગેરેએ ડાયસ્પોરિક રચનાઓનું પઠન કર્યું હતું.

(૫) તા. ૨૧-૧૨-૨૦૦૬ના રોજ ‘પાક્ષિકી’ના ઉપક્રમે શ્રી મધુ રાયે પોતાની એક વાર્તાનું પઠન કર્યું અને તેના પર ચર્ચા થઈ.

(૬) તા. ૧૧-૧૨-૨૦૦૬, સાંજે એકાંકી નાટ્ય-લેખન શિબિરમાં ભાગ લેનાર બહેનો સાથે નાટ્ય-લેખન અંગે ચર્ચા-સભા યોજાઈ. શ્રી અદિતિ દેસાઈએ માર્ગદર્શન આપ્યું.

કુમારપાળ દેસાઈ સાથે સ્નેહમિલન અને સંગોષ્ઠી

શ્રી વિલેપાર્લા કેળવણી મંડળ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને પ્રગતિ મિત્રમંડળ- (બોરીવલી-કાંદિવલી)ના ઉપક્રમે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના નવા વરાયેલા પ્રમુખ કુમારપાળ દેસાઈ સાથે સ્નેહમિલન અને સંગોષ્ઠીનું વિશેષ આયોજન તા. ૧૦મી ડિસેમ્બરે મુંબઈમાં સંતોકબા હોલમાં કર્યું હતું.

વિલેપાર્લા કેળવણી મંડળના ઉપપ્રમુખ બળવંત શેઠ અને પ્રગતિ મિત્રમંડળના ઉપપ્રમુખ પ્રતાપભાઈ વોરાએ કુમારપાળનું ખાસ અભિવાદન કર્યું હતું. એ પ્રસંગે યોજાયેલી સંગોષ્ઠીનો વિષય હતો ‘ગુજરાતી સાહિત્યની આજ’. ધીરુબહેન પટેલ, વર્ષા અડાલજા, દિનકર જોષી અને જયંતિ દલાલે વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. રાજેન્દ્ર પટેલે ગુજરાતી સાહિત્ય-પરિષદની પ્રવૃત્તિઓના વ્યાપનો ખ્યાલ આપ્યો હતો. કુમારપાળે તેમના સન્માનના પ્રતિભાવમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ઊજળો હિસાબ આપી શકે એ માટે સૌનો સહકાર

માગ્યો હતો. કાર્યક્રમનું સંચાલન ઉદયન ઠક્કરે કર્યું હતું અને વર્ષા અડાલજાએ બન્ને સંસ્થાઓના સહકારથી આયોજન કર્યું હતું.

– વર્ષા અડાલજા

વાર્તાકાર ચંદ્રકાન્ત બક્ષીના સંદર્ભમાં ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તા – એક પરિસંવાદ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના સંયુક્ત ઉપક્રમે ‘વાર્તાકાર ચંદ્રકાન્ત બક્ષીના સંદર્ભમાં ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તા’ વિશે પરિષદપ્રમુખ કુમારપાળ દેસાઈના અધ્યક્ષપદે એક પરિસંવાદ તા. ૯-૧૨-૨૦૦૬ના રોજ શનિવારે સવારે ૯-૩૦થી સાંજે ૬-૦૦ સુધી યોજાયો હતો.

પરિસંવાદની ઉદ્દઘાટનબેઠકમાં અનિલાબહેન દલાલે સૌનું સ્વાગત કર્યું હતું. એમણે પરિસંવાદની ભૂમિકા બાંધતાં કહ્યું કે જ્યંત ખત્રી એ સમયે સક્ષમ વાર્તાકાર તરીકે છવાયેલા હતા, પણ ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તામાં બક્ષીની વાર્તાઓથી એક વળાંક આવ્યો છે. બક્ષીની વાર્તાઓમાં નીતિનિરપેક્ષતા, ઘટનાબાહુલ્ય, વિષયવૈવિધ્ય અને પાત્રોની મનોસૃષ્ટિમાં પ્રવેશ જોવા મળે છે. મહામાત્ર વરદરાજ પંડિત હાજર રહી શક્યા ન હતા, પણ તેમણે પરિસંવાદની સફળતા માટે સંદેશો મોકલાવ્યો હતો. હિમાંશી શેલતે મુખ્ય વક્તવ્યમાં કહ્યું હતું કે વાર્તાશૈલીનો ક્યાસ કાઢવો હોય તો કંઈક નવું કંઈક જુદું લાગે એવા થોડાક વાર્તાકારો આપણને મળી રહે છે; જેમકે મધુ રાય, કિશોર જાદવ અને ચંદ્રકાન્ત બક્ષી. અત્યારના વાર્તાકારોની પરિસ્થિતિ જુદી લાગે છે. વાર્તા વાંચનારો વર્ગ અત્યંત સંકુચિત બની ગયો છે. સમકાલીન વાર્તાકારો માટે આ તબક્કો આત્મનિરીક્ષણનો છે. વાર્તા સોશયલ કલ્ચરલ ડોક્યુમેન્ટ છે. સાહસ અને મુક્તિ વાર્તાકારમાં હશે તો આપણા સમયનું સત્ય પ્રગટ કરી શકશે. તેમણે વાર્તાકારે જે બારીઓ ખોલવાની છે તેની સામે લાલબત્તી ધરી આપી. કુમારપાળ દેસાઈએ અધ્યક્ષીય વક્તવ્યમાં કહ્યું હતું કે સર્જક સમાજની વેદનાથી કેટલો વેગળો પડે છે એ વાર્તાલેખન પરથી જાણી શકાય છે. ભારતીબહેન ર. દવેના આભારદર્શનથી આ બેઠક પૂર્ણ થઈ હતી.

પ્રથમ બેઠક : ‘ચંદ્રકાન્ત બક્ષીના પુરોગામી વાર્તાકારો’ ભોળાભાઈ પટેલના અધ્યક્ષતામાં શરૂ થઈ હતી. ભોળાભાઈ પટેલે પન્નાલાલ પટેલ, જ્યંત ખત્રી અને ચુનીલાલ મડિયાની સર્જનપ્રક્રિયાની ટૂંકમાં પણ માર્મિક ચર્ચા કરી તેમના વિશેષોને ખોલી આપ્યા હતા. મણિલાલ હ. પટેલે ‘પન્નાલાલ પટેલની વાર્તાઓ’ વિશેના વક્તવ્યમાં પન્નાલાલ પટેલમાં કથનકલા, ચરિત્ર-આલેખન, વર્ણનો વગેરે ઘટકતત્ત્વોની ચર્ચા કરતાં કહ્યું હતું કે એમની નીવડેલી વાર્તાઓ મોટેભાગે નારીની વ્યથાને તાકતી નાયિકાપ્રધાન છે. કિરીટ દૂધાતે ‘જ્યંત ખત્રીની વાર્તાઓ’ વિશેના વક્તવ્યમાં ‘લોહીનું ટીપું’, ‘ધાડ’, ‘ખરા બપોર’, ‘વહેતાં ઝરણાં’, ‘હીરો ખૂંટ’ જેવી પાંચ રચનાઓને કેન્દ્રમાં રાખીને ખત્રીની વાર્તાકલાની લાક્ષણિકતા ચીંધી આપી હતી. ઈશ્વર વિનાનું બ્રહ્માંડ ખત્રીની વાર્તામાં છે એવું વિધાન તેમણે કર્યું હતું. પ્રકૃતિદર્શન – પ્રકૃતિ માત્ર રમ્ય જ નથી હોતી. અહીં માનવજાતને જાકારો દેતી હોય તેવી પ્રકૃતિ છે. યોગેશ જોષીએ ‘ચુનીલાલ મડિયાની વાર્તાઓ’ વિશેના વક્તવ્યમાં કહ્યું હતું કે આ સર્જક કલા ખાતર કલાના સિદ્ધાન્તમાં તેમજ કાવ્યાત્મક ગદ્યનો ખડકલો કરવાના વિરોધી છે. એમની કથાવસ્તુઓ કથાક્ષમ છે. એમની વાર્તાઓમાં સાચકલાપણું, પ્રત્યાયનક્ષમતા

તેમજ ક્રિએટિવ ફોર્સ દેખાય છે. ‘કમાઉ દીકરો’માં તળપદું જોમ, દશ્યાત્મકતા, માદકતા ઊપસતાં દેખાય છે. બીજી વાર્તાઓનાં ઉદાહરણોથી વાર્તાકારના વિશેષને ખોલ્યો હતો.

બીજી બેઠક રઘુવીર ચૌધરીની અધ્યક્ષતામાં ‘વાર્તાકાર ચંદ્રકાન્ત બક્ષી’ વિશેની શરૂ થઈ હતી. તેમણે કહ્યું કે જ્યંત ખત્રી બક્ષીના પૂર્વજ હતા. ચંદ્રકાન્ત બક્ષીમાં નિર્મમપણે જે છે તે કહેવું એવી લાક્ષણિકતા છે. વિજય શાસ્ત્રીએ ‘બક્ષીની વાર્તાઓમાં વિષયવૈવિધ્ય’ વિશેના વક્તવ્યમાં કહ્યું હતું કે એમની વાર્તાઓમાં વિષયવૈવિધ્ય વધુ નથી પણ વાર્તાલેખનની વિવિધ શૈલી અને ટેકનિક છે. એમની મોટાભાગની વાર્તાઓ સમાજને સાંકળી લેનારી છે. ‘એક સાંજની મુલાકાત’ અને ‘ગુડ નાઇટ, ડેડી !’ની શૈલીની કરામત બતાવી હતી. અજય રાવલે ‘બક્ષીની વાર્તાઓમાં ઘટનાનિરૂપણ’ વિશેના વક્તવ્યમાં ‘એક સાંજની મુલાકાત’, ‘ગુડ નાઇટ, ડેડી !’ અને ‘હું, તમે અને કલકત્તા’ વાર્તાને કેન્દ્રમાં રાખીને ઘટનાનિરૂપણની ચર્ચા કરી હતી. સિલાસ પટેલિયાએ ‘બક્ષીની વાર્તાઓમાં ભાષાશૈલી’ વિશેના વક્તવ્યમાં અંધારાને ચીરતી ભાષાપ્રયોગોની વાત કરી હતી. બક્ષીમાં ભાષાનો એવો વિનિયોગ છે કે સંવેદનને પકડી રાખે. બક્ષીની ભાષાશૈલીમાં સંવાદો ટૂંકા અને અર્થસભર છે.

‘ચંદ્રકાન્ત બક્ષીના અનુગામી વાર્તાકારો’ વિશેની બેઠક ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાની અધ્યક્ષતામાં યોજાઈ હતી. તેમણે કહ્યું કે વાર્તા કથા જ કહેતી હોય છે. કથા દ્વારા જ વાર્તાનો અનુભવ કરી શકાય. રાધેશ્યામ, કિશોર જાદવ, મધુ રાય આ ત્રણેય વાર્તાકારોની રીતિ જુદી છે. જેમાં રાધેશ્યામ શર્મા લઘુકથાકાર છે. કિશોર જાદવની વાર્તાઓમાં લોકકથા છે તો મધુ રાયની વાર્તાઓમાં લીલા કથન છે. રાધેશ્યામ શર્મા સિનેમેટિક અંગલથી વાર્તાને વારે વારે જુદી જુદી રીતે ફેરવીને જુએ છે. રાજેન્દ્ર પટેલે ‘રાધેશ્યામ શર્માના વાર્તાવિશેષો’ વિશે વિષયવસ્તુ, ચરિત્રનિર્માણ – સ્ટાઇલ અને ટેકનિક, મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુ, કથકનો દૃષ્ટિકોણ જેવા મુદ્દાઓને સાંકળીને ચર્ચા કરી હતી. રાધેશ્યામ શર્માની વાર્તાઓમાં ગતિશીલ સર્જન છે. બિંદુ ભટ્ટે ‘કિશોર જાદવની વાર્તાઓ’ વિશેના વક્તવ્યમાં કહ્યું કે અસ્તિત્વવાદ એ આ લેખકનું ઘટક છે. એમની વાર્તાઓ દેખાતા વાસ્તવ પરથી પરાવાસ્તવ પર પહોંચે છે. એમણે ‘વિનાયક’ ‘પગું’ અને ‘બે જવાંમદ’ જેવી વાર્તાઓને કેન્દ્રસ્થાને રાખીને વાર્તાકાર કિશોર જાદવની ચર્ચા કરી હતી. બિપિન પટેલે ‘મધુ રાયની વાર્તાઓ’ વિશેના વક્તવ્યમાં ‘બાંશી નામની એક છોકરી’, ‘રૂપકથા’, ‘સાપબાજી’, ‘કાલસર્પ’ વગેરે વાર્તાઓની ચર્ચા કરી ઉમેર્યું હતું કે મધુ રાય પારંપરિક વાર્તાઓમાં સફળ રહ્યા છે. પ્રશ્નોત્તરી દરમિયાન કિશોર જાદવની વાર્તાઓ વિવાદસ્પદ બની. આમ સમગ્ર પરિસંવાદમાં ગુજરાતી વાર્તાકારો વિશે સાંભળનારા વાર્તારસિક ભાવકોને વાર્તાના જુદા જુદા સ્થિત્યંતરો માણવાની મઝા પડી હતી.

ઇતુભાઈ કુરુકુટિયા

